

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Katedra sociologie

Sociologicko-ekonomická studia

Bakalářská práce

Veronika Corradi

**Reflexe dopadů sociálních změn po sametové revoluci v
biografickém vyprávění**

Reflection of the Impacts of Social Change After the Velvet
Revolution in Biographical Narratives

Praha 2020

Vedoucí práce: Mgr. Jakub Mlynář, Ph.D.

Poděkování:

Na tomto místě bych chtěla poděkovat zejména vedoucímu své práce Mgr. Jakubu Mlynářovi, Ph.D., za odborné vedení, podnětné komentáře a čas, který mi věnoval.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne: 14. 7. 2020

.....

Veronika Corradi

Klíčová slova:

Sociální změna, Narativní rozhovor, Biografické vyprávění, Sametová revoluce,
Kvalitativní výzkum

Key words:

Social Change, Narrative Interview, Biographical Narratives, Velvet Revolution,
Qualitative Research

Abstrakt:

Tato práce se zaměřuje na reflexi dopadů sociálních změn následujících po sametové revoluci v roce 1989. Data byla shromážděna prostřednictvím kombinace biografického a problémově orientovaného rozhovoru. Provedeno bylo celkem deset rozhovorů – výhradně se ženami. Dvě základní charakteristiky a podmínky této skupiny byly: narození mezi lety 1965 až 1972 v Praze a bydliště v Praze v období sametové revoluce. Následná analýza rozhovorů probíhala ve dvou krocích. Prvním z nich bylo vytvoření časové osy života. Druhým krokem bylo kódování, které se standardně využívá v rámci zakotvené teorie. Během analýzy rozhovorů byl využit i postup strukturního čtení. Výsledkem analýzy rozhovorů je identifikace šesti hlavních dopadů. Větší část dopadů byla spojována se změnami v oblasti osobního života. Další dopady pak souvisely s trhem práce a vývojem technologií.

Abstract:

This bachelor's thesis is focused on the reflection of social changes after the Velvet Revolution in 1989. Data were collected by a combination of a biographical and problem-oriented interview. This thesis has a total of 10 interviews, all with women. Two main characteristics and conditions of this group of women are: 1. born between the years 1965 and 1972 in Prague, 2. live in Prague during the Velvet Revolution.

Subsequent analysis of the interview was conducted in two steps. The first one was creating a story map. The second step was coding, which is used in grounded theory. Structural reading was also used during the analysis of the interviews.

The outcome of the analysis is identification of six main impacts. Most of the impacts were connected to changes in personal life. Other impacts were related to the labour market and tech development.

Obsah

1. Úvod.....	8
2. Základní východiska	9
2.1. Sociální změna	9
2.1.1. Definice a charakteristika sociální změny	9
2.1.2. Typy sociální změny	10
2.2. Přehled literatury k tématu.....	11
2.2.1. Polistopadová transformace a adaptace na změny s ní související	11
3. Metodologie	16
3.1. Výzkumná metoda	16
3.2. Biografický rozhovor	16
3.3. Průběh rozhovorů	17
3.4. Výběr a popis vzorku	17
3.5. Vliv výzkumníka	18
3.6. Etické aspekty výzkumného šetření	18
3.7. Způsob analýzy dat	19
3.8. Představení komunikačních partnerek	19
3.8.1. Alex.....	20
3.8.2. Damiána	21
3.8.3. Sylvie	23
3.8.4. Žaneta.....	23
3.8.5. Kamila.....	24
3.8.6. Hana	25
3.8.7. Ofélie	26
3.8.8. Vendula	27
3.8.9. Zita	28
3.8.10. Petra	30
4. Analýza příběhů.....	31
4.1. Změna představ o budoucím partnerském životě	32
4.2. Partnerství a reprodukční strategie	33
4.3. Proměny sociálních norem a vliv genderové socializace	37
4.4. Změny v oblasti intimity a péče o tělo.....	40
4.5. Změny související s nástupem volného trhu.....	42
4.6. Vliv vývoje technologií	43
5. Diskuze	46
6. Závěr	49
Seznam tabulek	50
Seznam literatury	51

1. Úvod

Sametová revoluce bývá vnímána jako přelomová a nadějeplná událost spojená s revoluční změnou; v očích jiných je chápána jako občanská neposlušnost a případně i jako naplánovaný akt tehdejší vládnoucí strany, která tak chtěla skrýt déle neudržitelný stav (Kunštát, 2010). Další možnosti bychom mohli určitě jmenovat. Výsledek sametové revoluce je ale jednotný. V následujícím období došlo ke změně státního zřízení a dalším změnám na poli ekonomickém, politickém i sociálním.

Toto mě přivedlo k otázce, jaké dopady v souvislosti se sociální změnou po roce 1989 tehdejší obyvatelé pociťovali? Pokud vůbec nějaké? Provedla jsem tedy krátký předvýzkum. Jeho výsledkem bylo, že se zmiňovaná témata výrazně lišila v závislosti na třech hlavních faktorech: věku, pohlaví a místě pobytu v roce 1989.

Postupnou genezí jsem došla k zúžení dotazované skupiny. Základní charakteristikou této skupiny je, že se jedná o ženy narozené v Praze, které zde zároveň i žily během období sametové revoluce. Dále komunikační partnerky spojuje i to, že se většina z nich v roce 1989 nacházela na hranici věku dospívání a období mladé dospělosti (Erikson, 1993). Právě druhé z jmenovaných období lidského života je dle Rindfusse (1991) typické tím, že v rámci něj dochází k největšímu množství demograficky významných událostí. Typicky se jedná o vstup do prvního zaměstnání, svatbu, narození prvního potomka. Cílem této práce je zjistit, jaké nejvýznamnější dopady tyto komunikační partnerky reflektovaly v důsledku sociálních změn následujících po sametové revoluci a jaké důsledky v souvislosti s nimi vnímaly.

Následující bakalářská práce je rozdělena do tří hlavních oddílů. Úvodní část textu je věnována definici a charakteristice sociální změny a typům, jak na ni lze nahlížet. Tato část práce je doplněna i o krátký výčet vybraných aspektů polistopadové transformace. V druhé části textu je zpracována metodologie výzkumu. Tato část obsahuje popis výzkumné metody, průběh samotných rozhovorů, způsob analýzy a představení komunikačních partnerek. Obsahem třetí části jsou výsledky výzkumu. Tyto výsledky jsou řazeny dle kategorií kódů, které byly vytvořeny během analýzy přepsaných rozhovorů. Samotné rozhovory vznikaly kombinací biografického a problémově orientovaného rozhovoru.

2. Základní východiska

2.1. Sociální změna

2.1.1. Definice a charakteristika sociální změny

Slovo změna využíváme v praktickém životě k označení toho, že je něco jinak, než jsme byli zvyklí. Přidáme-li ke slovu změna ještě slovo sociální, pak význam lehce ztratí na své čitelnosti a jasnosti. Pro potřeby této bakalářské práce je tedy důležité nejdříve specifikovat to, jak na termín sociální změna nahlíží odborná literatura.

Šubrt a Pfeiferová (2013, s. 4) popisují sociální změnu následovně: „*V protikladu ke všemu, co je statické nebo setrvale plynulé, znamená sociální změna dynamiku a diskontinuitu, přičemž se může týkat demografických procesů, sociálních struktur, kulturních vzorců, společností a jejich subsystémů, organizací, institucí či skupin.*“ Robert H. Lauer (1991) říká, že k sociální změně dochází při proměně sociálních jevů – tyto změny se týkají života jednotlivců a mají následný dopad na i na celek. K podobnému názoru se kloní i Raymond Boudon (1986). Robin Goodwin (2008) vidí sociální změnu jako jakoukoliv změnu, ke které dojde na úrovni politické, ekonomické či sociální během určitého časového horizontu a která výrazněji ovlivňuje větší část obyvatelstva. Goodwinem popisovaná změna zároveň přichází rychle a intenzivně. Sociální změny tak tedy můžeme chápat jako činitele, jejichž následkem dochází k narušení sociální konformity a stability dané společnosti. Zároveň se bez nich ale nelze obejít, neboť jsou: „*v sociálním životě všudy přítomným jevem, nicméně až v novověku nabraly na výraznější intenzitě*“ (Giddens, 2013, s. 994).

Sociální změna může přicházet postupně, být dlouhodobá a kontinuální, případně ale i radikální a rychlá (Šubrt & Pfeiferová, 2013). Její počátek může být dle Havlíka (1999, s. 78) způsoben několika hlavními faktory, které na danou společnost působí vnitřním, ale i externím vlivem a to často současně:

1. změny v intersubjektivních interakcích jednotlivců v jejich každodenním životě a v průběhu jejich životních drah;
2. změny v přírodních podmínkách života, ekologické změny;
3. změny v oblasti materiální kultury, především technologický rozvoj;

4. změny v oblasti duchovní kultury, zvláště v hodnotovém systému a v náboženství;
5. změny v oblasti ekonomických vztahů;
6. změny politického smýšlení.

Prostřednictvím tohoto tak dochází i k ovlivnění sociální změny a jejího směřování.

2.1.2. Typy sociální změny

Společenskovědní obory znají několik typů sociální změny. V následující části bych ráda představila hlavní teorie. Využiji rozdělení dle Šubrta (2013) na: cyklické teorie, teorie lineárního kontinuálního vývoje, diskontinuitní teorie a teorie zlomů.

Cyklické teorie vycházejí z myšlenky, že se vývoj děje v cyklech, které lze pravidelně sledovat. V rámci této kategorie můžeme sledovat dva směry. První ze směrů dle Šubrta (2013, s. 11) „*nahlíží na dějiny monistickým způsobem a předpokládá, že představují jednotný proud, který je vnitřně členěn na periody, jež se opakovaně vracejí.*“ Druhý směr sleduje dějiny v kruhu, přičemž je možné celý proces připodobnit k biologickému organismu, kdy po sobě následují, stejně jako v přírodě, stádia vrcholu a úpadku (Šubrt, 2013).

Teorie lineárního kontinuálního vývoje akcentují, že vývoj probíhá v linii. K tomuto vývoji dochází postupně a prostřednictvím stejných stádií, kterými musí všechny společnosti projít. Tento směr bývá často dáván do spojitosti hlavně s původní evoluční teorií, která předpokládá vývoj od méně složitých ke složitějším strukturám (Šubrt & Pfeiferová, 2013).

Diskontinuitní teorie a teorie zlomů kladou důraz na to, že v dějinách dochází k jakýmsi trhlinám/zlomům/radikálním přechodům, protože není možné, aby vývoj událostí pokračoval kontinuálním tempem. Díky těmto vlivům dochází k tomu, že se „*sociální realita v určitých historických momentech ocitá jakoby skokem na jiné (obvykle se předpokládá, že vyšší) úrovni*“ (Šubrt, 2013, s. 15). Ke směrům, které na dějiny nahlíží koncepcí diskontinuitní teorie, patří například historický materialismus Karla Marxe (1953), podle kterého je vývoj závislý na materiálních podmínkách, výrobních vztazích a prostředí. V podobném duchu o dějinách smýšlel i Immanuel Wallerstein (2005), který o tomto typu změny říká, že se její počátek nachází v systému, který se začne proměňovat díky svým

vnitřním nesouladům; nakonec tak dojde k bifurkaci, po které následuje přeměna na systémy jiné, nebo dojde k nahrazení systému stávajícího.

Sociální systém je dle Talcotta Parsonse (1991) tvořen jedinci, kteří se snaží prostřednictvím interakcí dosáhnout svých potřeb, jsou ale zároveň limitováni konkrétním prostředím a jeho kulturně strukturovanými symboly. V sociálním systému lze nalézt sociální strukturu (Merton, 2000), dále pak i sociální instituce a organizace. Druhý z pojmů náhledem sociologie říká, že sociální instituce je způsob, jakým lidé provádějí činnosti, zatímco sociální organizace jsou tvořeny lidmi, kteří tyto činnosti provádějí institucionálním způsobem (Merton, 2000). Se sociálním systémem tak výrazně souvisí další jevy ve společnosti např. sociální chování, normy, hodnoty. Právě zachycení jejich proměn je důležitou součástí mé bakalářské práce.

2.2. Přehled literatury k tématu

Pro získání přehledu o období roku 1989 jsem využila odborné literatury, ale i zdrojů, které byly určeny spíše široké veřejnosti. První část textů, které mi poskytly nejen odborný základ, ale i vhled do dobových reálií, byly zastoupeny například Alenou Wagnerovou (2017), Miroslavou Šolcovou (1984), Jaroslavou Bauerovou a Evou Bártovou (1987). Zde jsem výrazněji využila i časových řad zpracovávaných Českým statistickým úřadem (2016). Ze zdrojů běžného charakteru to byly například tiskoviny Květy, Vlasta a Burda. Následně pak knihy populárně naučného charakteru a příručky různého zaměření.

2.2.1. Polistopadová transformace a adaptace na změny s ní související

Změny vázající se k polistopadové transformaci dopadaly na tehdejší obyvatelstvo výrazně a rychle. Dokladem této rychlosti může být i vyjádření britského historika Timothy Gartona Ashe ohledně politických změn na území tehdejšího Československa, které v žertu svěřil Václavu Havlovi: „*V Polsku to trvalo deset let, v Maďarsku deset měsíců, v NDR deset týdnů a v Československu to možná potrvá deset dnů.*“ (Ash, 1990)

V každodenním životě tak vznikla nutnost adaptovat se na měnící se podmínky v oblastech politiky, ekonomie, ale i samotné společnosti. Důsledkem tohoto byl výrazný tlak způsobený neznalostí nových situací. Tento tlak dopadal

především na samotné obyvatele, jejichž socializace proběhla v období, kdy dle Mareše, Musila & Rabušice (1991, s. 704–705) převládaly tyto sociální normy: „Společnost nemá být příliš diferencována a lidé si mají být na životní úrovni co nejvíce rovni. Člověk musí pracovat, a to i bez ohledu na to, zda je jeho práce smysluplná a produktivní. Státní instituce nejlépe znají a uspokojují potřeby člověka, a ten se proto nemusí o sebe příliš starat. Životný standard nemusí být vysoký, jen když je jistý.“

Změna následující po roce 1989 přinesla tedy i kulturní šok, který byl způsobený proměnou toho, co bylo ve společnosti považováno za stálé. O kulturním šoku způsobeném změnou státního zřízení v prostřední Polska více hovořil i Marek Ziółkowski a k výše zmíněným převládajícím normám během socialistického období doplňuje to, že za základní charakteristiku tohoto „společenského řádu lze považovat snahu podříditi všechny oblasti společenského života včetně hospodářství jednomu centru.“ (Ziółkowski, 1990, s. 482)

Socializace probíhající během tohoto období tak nemohla úplně připravit společnost na následující vývoj, který byl často právě opakem výše zmíněného. V polistopadových průzkumech respondenti sice odpovídají, že vnímají zlepšení hlavně v oblastech svobody a občanských práv (Kunštát, 2010), právě svoboda je ale ve spojitosti s demokracií, tržní ekonomikou a celkově přeměnou na kapitalistické smýšlení zdrojem nerovností a obav ze zodpovědnosti za vlastní život (Kunštát, 2010).

Vzhledem k zaměření bakalářské práce dále rozpracuji zvláště ty oblasti změny, které bývají v prostudované literatuře dávány do spojitosti se ženami. První z témat bývá spojováno se změnou hodnot a postojů vázanou primárně na partnerský život. Druhou oblastí jsou témata spojená s rozvojem emancipace žen – větší míra individualizace, snaha o vyrovnání mužů a žen, rozvodovost, ale i reflexe druhé demografické revoluce. Třetím tématem je žena na trhu práce – v období socialismu, nebo po něm.

Změnu hodnot a postojů můžeme v souvislosti s mou prací sledovat například v přístupu k porodnosti mimomanželských dětí. Dle dat z Českého statistického úřadu (2016) docházelo během let 1980–1992 k maximálně 5–10 % mimomanželských porodům. Svobodné matky byly před rokem 1989 společností přijímány spíše negativně, až neakceptovatelně. Díky tomuto postoji společnosti, ale i samotné životní aspiraci jednotlivců, docházelo během období socialismu ke

vzniku „typického“ směřování životních drah, které většinou vedly ke vstupu do manželství (Hamplová, 2003). Takto vzniklá manželství měla několik charakteristických rysů: časté těhotenství nevěsty (které bylo jedním z hlavních motivátorů ke vstupu do svazku), nevyřešené bydlení a nízký věk manželů (Jechová, 2009). Právě na věku svobodných ženichů a nevěst lze ukázat další společenský posun, ke kterému po roce 1989 dochází. Zatímco v roce 1989 byl průměrný věk u svobodných ženichů a nevěst 24,6 a 21,8 let, v roce 2016 byla tato čísla 32,2 a 29,9 let (Český statistický úřad, 2016). U části mladých žen tak v období před sametovou revolucí docházelo ke vstupu do manželství a případnému mateřství zároveň v době, kdy vstupovaly i na trh práce. Mladá manželství byla podle Jechové (2009) zároveň zatížena i nepřipraveností obou manželů. Během tří až pěti let tyto svazky procházely krizí a často končily rozvodem. Mezi roky, které jsou typické pro svou zvýšenou tendenci k rozvodovosti, patří období let 1996 – 1998. Pro kontext jsem počty rozvodů v těchto letech zpracovala do Tabulky č. 1 a přidala k nim i věkový rozpad dle věku žen. Z tabulky lze vyčíst, že se rozvody během let 1996–1998 výrazně týkaly těch žen, kterým ve zmíněných letech bylo mezi 25 až 29 lety. Tuto věkovou charakteristiku splňuje většina mých komunikačních partnerek.

Tabulka č.1: Rozvodovost mezi lety 1989 – 2001 dle věku žen

rok	rozvody celkem	-19 (věk ženy)	20-24 (věk ženy)	25-29 (věk ženy)
1989	31376	432	6 165	6 194
1990	32055	454	6 414	6 745
1991	29366	423	5 950	6 461
1992	28572	429	5 813	6 399
1993	30227	359	6 002	6 905
1994	30939	306	6 005	6 809
1995	31135	203	5 849	6 695
1996	33113	138	5 674	7 343
1997	32465	102	5 074	7 248
1998	32363	108	4 442	7 118
1999	23657	42	2 830	5 443
2000	29704	49	3 054	7 096
2001	31586	41	2 655	7 370
2002	31758	35	2 248	7 082

Poznámka: data čerpána z Českého statistického úřadu (2016)

Za zvýšenou rozvodovostí lze hledat i legislativní důvody. V roce 1996 byl představen návrh zákona, který výrazně upravoval podmínky rozvodu manželství s malými dětmi. Úprava zákona rozvedení těchto manželství zpřísnila. To mohlo být signálem pro rychlejší rozhodnutí o rozvodu u párů, jejichž vztah byl dysfunkční. Zvýšená rozvodovost dále pokračovala až do září roku 1998, kdy tento zákon vstoupil v platnost.

Další z okruhů je spojený s tématem emancipace a individualizace žen. Zásadním datem v historii českého ženského hnutí byl rok 1948, který dal vzniknout nové ústavě vnímající ženy a muže na stejné úrovni. Dále pak rok 1949 a Zákon o právu rodinném, č. 265/1949 Sb, který výrazně proměnil vztahy v oblasti rodinného práva. Nový zákon například upravil podmínky civilního sňatku, ale i pozici manželských a nemanželských dětí. Tuto změnu lze v kontextu daného období brát za výraznou.

K podobným krokům docházelo v jiných evropských zemích (např. Německo, Francie) až do poloviny 70. let. Vhodné porovnání tohoto vývoje nabízí vyjádření spisovatelky a orální historičky Aleny Wagnerové, která se svým mužem odešla v roce 1969 do západního Německa: „*Jako od ženy se ode mě nic nečekalo. Žena tehdy byla svým mužem definována.*“ (Wagnerová, 2020) V rozhovoru dále popisuje i případy, kdy byla v této době představována povoláním svého muže, nebo neochotu řešit s ní problémy běžného charakteru – například odečet elektroměru. Ve své monografii se Alena Wagnerová (2017) vyjadřuje tak, že rovné postavení žen a mužů bylo v tehdejším východním bloku dále, než v demokratické části zemí.

Tehdejší emancipaci českých žen ale nelze vidět pouze v superlativech. Ačkoliv byla ženám pomocí zákonů zajištěna stejná práva a díky státním intervencím byly podporovány ve výkonu placeného zaměstnání, stále platilo, že na jejich bedrech spočívala většina domácí práce (Jechová, 2012). Nerovná situace platila i v odměňování za placenou práci. Zde je zapotřebí zmínit, že tato nerovnost byla v některých případech částečně dána i vykonávaným oborem a nižším zastoupením žen na vyšších pracovních pozicích, které souviselo hlavně s tzv. dvojitým břemenem (Bauerová & Bártová, 1987). Platová nerovnost ale nesouvisela se vzděláním. Studie Iva Možného (1983) ukazuje, že dosažení vysokoškolského vzdělání obou partnerů neznamenovalo automaticky stejné podmínky a vyrovnání šancí. Odlišnost podmínek byla například v textu Libuše

Hákové (1966) výrazně spojována s tradičními představami o ženských a mužských rolích v rodině a společnosti. Ve svém textu píše, že *„i při stejné kvalifikaci, stejném vzdělání a stejné praxi jsou [ženy] zařazovány do nižších kvalifikačních tříd než muži, nebo se jim ve vymezeném platovém rozpětí stanoví plat na dolní hranici pásma, zatímco mužům jako „živitelům rodiny“ na hranici horní.“* (Háková, 1966, s. 554)

Všechny zmíněné skutečnosti se nějakým způsobem propisovaly do každodenního chodu společnosti a vytvářely tak soubor obecně platných sociálních norem. Cílem této bakalářské práce je zjistit, jaké nejvýznamnější dopady komunikační partnerky reflektovaly v důsledku sociálních změn následujících po sametové revoluci a jaké důsledky v souvislosti s nimi vnímaly.

3. Metodologie

3.1. Výzkumná metoda

Zvolené téma jsem se rozhodla zpracovat prostřednictvím kvalitativní metodologie, neboť cílem mého výzkumu je získat od komunikačních partnerek osobní perspektivy týkající se dopadů sociálních změn po roce 1989, a zároveň zachytit i odlišnosti jednotlivých interpretací. Jednou z hlavních charakteristik kvalitativního výzkumu je právě schopnost proniknout k tomu, jak je realita vytvářena a jaké jsou jí přiřkládány významy (Denzin & Lincoln, 2018).

3.2. Biografický rozhovor

Jednotlivé rozhovory s komunikačními partnerkami byly vedeny prostřednictvím kombinace biografického a problémově orientovaného rozhovoru. Biografický rozhovor je specifický tím, že je hlavní důraz kladen na vyprávění samotných vypravěčů. Cílem rozhovoru je zjistit, jaký smysl vypravěč svému životu dává a jak jej konstruuje (Hendl, 2008). Problémově orientovaný rozhovor umožňuje výzkumníkovi ptát se cíleně i na otázky, které přispívají k hlubšímu porozumění zkoumaného problému (Wendt, 2018). Kombinaci těchto technik jsem zvolila se záměrem získat během provedených rozhovorů subjektivní náhledy a interpretace komunikačních partnerek. Informace získané prostřednictvím rozhovorů chápu jako vlastní vyjádření osob, která jsou ovlivněná například rozdílným zázemím a socioekonomickým statusem.

Ve vedení rozhovorů jsem se nechala inspirovat Fritzem Schützem (1999), podle kterého by každý rozhovor měl obsahovat čtyři části. Úvodní část by měla být věnována představení konkrétního tématu. Poté by mělo následovat samotné vyprávění komunikačních partnerů. Třetí část by měla být věnována dotazování ze strany výzkumníka. Celý rozhovor se uzavírá v poslední čtvrté části, kdy dochází k méně formálnímu rozhovoru – například již bez zapnutého nahrávacího zařízení.

S komunikačními partnerkami jsem pracovala následovně. V první části rozhovoru jsem komunikačním partnerkám sdělila informace týkající se samotného výzkumu. Jaký je jeho účel, proč jsem zvolila toto téma, co mě jako výzkumníka zajímá, jak budou data z rozhovoru využita apod. Součástí této části byl i vyslovený souhlas s nahráváním a využitím dat pro tuto bakalářskou práci.

Druhá část rozhovoru začala okamžikem, kdy mnou byla položena tzv. spouštěcí otázka, která vedla k samotnému vyprávění. Třetí část rozhovoru byla věnována případnému dotazování z mé strany. Poslední část rozhovoru již proběhla bez zapnutého nahrávacího zařízení a nedocházelo již k dotazování na aspekty zmíněné v rozhovoru.

Délka každého rozhovoru nebyla předem specifikovaná. Vždy záleželo na délce vyprávění samotné komunikační partnerky. Průměrná délka jednoho provedeného rozhovoru byla 2,5 hodiny.

3.3. Průběh rozhovorů

Nejčastějším místem, které sloužilo k setkání a vyprávění jednotlivých životních příběhů, bylo prostředí domova mých komunikačních partnerek. Ve dvou případech byla místem našeho setkání kavárna a další dvě z komunikačních partnerek mě pozvaly do svých kanceláří.

Provedené rozhovory vždy začínaly větou: „*Můžete mi prosím vyprávět o svém životě a o tom, jaké dopady na něj měly sociální změny, které nastaly po roce 1989?*“

Po ukončení hlavního vyprávění byly komunikační partnerky požádány o vysvětlení zajímavých, nejasných nebo podstatných momentů v jejich vyprávění. Tato část sloužila nejen k doplnění informací, ale i k ujištění, že já i komunikační partnerky chápeme výpovědi stejným způsobem.

3.4. Výběr a popis vzorku

Finální počet provedených rozhovorů byl 10. V rámci své ráce jsem si dala za cíl oslovit ženy, které se narodily v Praze v letech 1965 až 1972 a žily zde i během období sametové revoluce. Komunikační partnerky byly z počátku osloveny pomocí *snowball metody*, která zahrnovala osobní kontakty a doporučení samotných komunikačních partnerek. Další část komunikačních partnerek byla oslovena prostřednictvím výzvy na sociálních sítích. Podnikla jsem i další kroky, které by mohly vést ke zvýšení počtu komunikačních partnerek. Navštívila jsem například místní knihovny, kavárny a další místa, kde jsem předpokládala pohyb vybraných osob. Zde jsem zanechala lístky s krátkou informací a kontaktem na mě. Prostřednictvím této aktivity jsem žádnou další komunikační partnerku nezískala.

Polovina z deseti dotázaných žen získala během svého života vysokoškolské vzdělání. Další tři ženy získaly nejvyšší dosažené vzdělání maturitní a poslední dvě ženy vystudovaly výuční obory. Žádná z žen neměla nejvyšší dosažené vzdělání základní.

3.5. Vliv výzkumníka

Stejně jako při běžném rozhovoru, tak i v rámci hovoru mezi komunikačním partnerem a výzkumníkem na sebe jednotlivci reagují. Tento vliv není možné odstranit, ale je důležité brát jej na vědomí a uvědomovat si, že komunikační partner sám sebe konstruuje v závislosti na tom, jak typizuje osobu výzkumníka sedícího naproti němu (Dudová, 2007).

Typizaci výzkumníka jsem výrazněji sledovala během rozhovorů s ženami, které mají potomky v mém věku. V rozhovorech výrazněji akcentovaly detaily, které by i mně – stejně jako jejich dětem, mohly být blízké – například televizní pořad Jen počkej zajíci.

I přesto, že ke mně komunikační partnerky mohly přistupovat z pohledu matka vs. dcera a případně žena vs. žena, uvědomuji si, že můj věk i gender mohl v některých situacích zamezit plnému popsání některých životních událostí, ale v některých případech i napomoci.

3.6. Etické aspekty výzkumného šetření

Design rozhovoru byl připraven tak, aby se komunikační partnerky nedostávaly do situací, které jim budou krajně nepříjemné. Pokud jsem po ukončení vyprávění měla případné doplňující dotazy, pokládala jsem je tak, abych se žádné ze svých komunikačních partnerek nedotkla. V provedené analýze rozhovorů jsem anonymizovala jednotlivé komunikační partnerky tím, že jsem změnila jejich jména, názvy zaměstnavatelů a případně další charakteristiky, podle kterých by jejich identita mohla být rozpoznána. Před začátkem každého rozhovoru jsem každou z komunikačních partnerek znovu požádala o vyjádření souhlasu s nahráváním a zpracováním pro účely své bakalářské práce.

3.7. Způsob analýzy dat

Analýzu rozhovorů jsem pojala ve dvou krocích. Prvním z nich bylo vytvoření časové osy života (tzv. mapa příběhů), která slouží k zachycení hlavních mezníků ve vyprávění, údajů a celkovému přehledu vyprávění (Dudová & Hašková 2014; Rosenthal 2004). V druhé části analýzy jsem pomocí kódování, které se standardně využívá v rámci zakotvené teorie, analyzovala všechny rozhovory (Charmaz, 2006). Postupným opakovaným pročitáním přepsaných rozhovorů a značením si jednotlivých interpretací jsem tak došla k seznamu kategorií. Tento seznam byl následně rozpracován v části mé práce, která se věnuje výsledkům. Během analýzy jsem využila i postup strukturního čtení dle Umut Erel (2007). Tento způsob čtení umožňuje poodkrýt, jaké dopady mají sociální struktury na člověka. Je tak možné odhalit a analyzovat to, jak sociální instituce omezují/ovlivňují/formují jednání člověka, ale i to, jak jsou vnímány a jak je s nimi nakládáno (Dudová & Volejníčková, 2014). Dále jsem se zaměřila i na případné kontradikce ve vyprávěních, jejich výskyt je více rozpracován v analytické části mé práce.

3.8. Představení komunikačních partnerek

Vyprávěné příběhy jsou součástí života jednotlivých žen. Představení komunikačních partnerek jsem tedy zpracovala tak, aby bylo možné zasadit jednotlivé příběhy do kontextu a plynule navázat na samotnou analýzu rozhovorů. V představení komunikačních partnerek většinou uvádím, kde a kdy jsme se potkaly, co pro náš rozhovor bylo stěžejní a aktuální životní situaci k datu rozhovoru. Pro rychlý přehled jsem jednotlivé informace zpracovala i do Tabulky č.2.

Tabulka č.2: Řádkový přehled komunikačních partnerek

anonymizované jméno	datum narození	věk v roce 1989	1989 partnerství (+ případné děti v roce 1989)	další vývoj partnerství	nejvyšší dosažené vzdělání	současné povolání
Alex	1972	17	vdala se až po revoluci	vdaná (první manželství)	VŠ	Back Office Managerka
Damiána	1971	18	1989 – vdaná (těhotná)	rozvedená (2000)	VŠ (s odstupem let)	koučka
Sylvie	1971	18	svatbu zrušila	svobodná	VŠ	cestovatelka/překl adatelka
Žaneta	1971	18	vdala se až po revoluci	vdova	maturita	učitelka jogy
Kamila	1971	18	nevдалa se	svobodná	maturita	školství
Hana	1971	18	1989 – vdaná (těhotná)	vdaná (první manželství)	maturita	v domácnosti
Ofélie	1971	18	1989 – vdaná (těhotná)	rozvedená (1996 – zákon)	výuční list	truhlářka
Vendula	1970	19	1988 – vdaná (dítě únor 1990)	rozvedená (2000)	VŠ	párová terapeutka
Zita	1969	20	1987 – 2 roky vdaná (syn 1,5)	vdaná (první manželství)	VŠ	podnikatelka
Petra	1965	24	vdaná (2 děti)	vdaná (první manželství)	výuční list	kadeřnice

3.8.1. Alex

Alex se narodila v roce 1972. Vyrostla v rodinném vícegeneračním domě na území hlavního města. Z Prahy se nikdy neodstěhovala. Ve svém rodném domě žije s manželem a třemi dětmi. Starší dvě děti žijí v doposud bezdětných partnerských vztazích a pracují. Nejmladší potomek dokončuje doktorské studium. Rozhovor s Alex proběhl v jejím domě na konci roku 2019.

Alex byla jednou z mála komunikačních partnerek, která se ve svém vyprávění vrací do období sametové revoluce a detailněji o ní referuje, což je dáno hlavně tím, že v listopadovém období roku 1989 byla studentkou vysoké školy a aktivně se zapojovala do dění na své fakultě. Sama toto období popisuje takto:

„Vlastně ono to bylo dost rychlé, na školu jsem šla v září a revoluce byla v listopadu.(...) Pamatuju si, že jsem měla trochu strach a že mezi lidmi bylo takové zvláštní napětí. Každopádně zůstala jsem na fakultě, i když naši byli proti – hlavně abych nikde nevyčnívala, abych nebyla vidět. No a na té naší fakultě jsem pomáhala s čím se dalo – vylepovaly se plakáty, připravovalo se jídlo a tak, prostě co bylo potřeba.“

Po ukončení studia se Alex krátký čas věnovala práci ve vystudovaném oboru. Realita vystudovaného oboru ji ale spíše zklamala a už po velmi krátké době věděla, že se v něm nechce výrazněji rozvíjet.

Dalším mezníkem v životě Alex byla svatba s nynějším manželem. V rámci tohoto svazku Alex porodila tři děti. Těhotenství a péče o potomky pro Alex znamenaly několik let strávených v domácnosti. Toto období Alex popisuje jako šťastné a pro ni zcela vyhovující:

„Doma jsem byla přibližně jedenáct let a vůbec se nestydím říct, že mi to vyhovovalo. To asi dneska není úplně populární názor, ale neudělala bych to jinak.“

V době, kdy se Alex rozhodla vrátit zpět do pracovního prostředí, zjistila, že velkým handicapem a překážkou při hledání nové práce jsou technologie, které za období, jež strávila doma s dětmi, výrazně pokročily. Absolvovala tedy rekvalifikační kurz, který jí zajistil úřad práce. Dnes Alex zastává pozici Back Office Managerky.

3.8.2. Damiána

Damiána byla první komunikační partnerka, se kterou jsem provedla rozhovor. Sešly jsme se příznačně v kavárně uprostřed Václavského náměstí 17. listopadu 2019. Damiána se narodila v Praze v roce 1971.

Dětství prožila s dalšími dvěma sourozenci v dvougeneračním domě v rezidenční části hlavního města. Své rodiče popisuje jako nekonfliktní, oba pracující v průmyslovém odvětví a s nezájmem o politické dění. Sama toto v rozhovoru popisuje takto: *„Doma se o tom nemluvílo, u nás se politika vůbec neřešila. Já jsem svým způsobem neměla o politice žádný přehled.“*

V období sametové revoluce byla Damiána krátce vdaná a čekala své první dítě. Následujících deset let od roku 1989 popisuje jako období, ve kterém i přes dva potomky a víceméně nekonfliktní manželství, nebyla šťastná:

„Alespoň já jsem to tak měla a vůbec jsem si nepředstavovala žádnou budoucnost. Jsem si vždycky v hlavě jenom říkala, jako jestli já to přežiju to období, jestli se vůbec dočkám toho, že budou děti velké. Pamatuju si,

že jsem si vždycky říkala, že to nemůžu přežít. Měla jsem pocit, že je toho na mě strašně moc, že nemám to, co chci, že mi nikdo nerozumí, že nemám žádnou podporu nikde a že toho bylo na mě prostě moc.“

V roce 2000 se Damiána ze své vůle rozvedla s tehdejším manželem a s dětmi se vrátila zpět do rodné Prahy¹. Novou situaci popisovala jako nesnadnou a spjatou s nedostatkem financí i časových možností. Tehdejší finanční podporu od bývalého manžela v podobě alimentů vnímala jako zcela neadekvátní ke skutečným výdajům a díky rozvodu, který byl iniciován z její strany, přišla i o podporu svých rodičů.

Další období už Damiána popisuje jako pro ni zlomové. Odjela na první dovolenou, začala pracovat v nadnárodní společnosti, začala se učit anglicky. Získaná samostatnost i vědomosti jí velmi pomohli při přestěhování do Spojeného království Velké Británie a Severního Irska, kde aktuálně žije, dle jejích slov, s prvním opravdovým partnerem:

„Můj problém byli partneři. Vždy jsem našla někoho, kdo mě zabil. Uznávám, že jsem v tomhle asi nestačila dospět. Dneska už to vím, když se podívám zpět. Základ všeho jsou nefunkční vztahy v rodině – to že ti rodiče neřeknou, že tě mají rádi, že za tebou stojí, že tě podpoří. Ty potom hledáš, i když nevědomě to, co jsi v rodině nedostala. Ty potom to hledáš u toho partnera a když nenajdeš partnera, který tě akceptuje, tak to tam prostě není. Tak ty dva něco hledají, očekávají a myslí. Pak asi záleží na tom, jací ty lidé jsou. Já to třeba neumím říct, co chci, po čem toužím. Vlastně jsem do začátku hledala toho partnera, co mi dát domov, lásku a že mi s tou tíhou života pomůže. Moji partneři byli opak. No, takže už teď od nikoho nic nečekám a ono to funguje. Můj současný partner je mladší než já a zatím můžu říct, že splňuje vše, co jsem vždy hledala. Já si ho vážím a on si váží mě.“

¹ Damiána se po svatbě přestěhovala z Prahy do manželova rodného města.

3.8.3. Sylvie

Sylvie patřila ke komunikačním partnerkám, které se mi ozvaly na základě textu, který jsem zveřejnila na sociálních sítích. Ve své zprávě psala, že ji rok 1989 změnil naprosto celý život, a že mi o tom chce vyprávět.

Sešly jsme se začátkem roku 2020 v bytě jejích rodičů, který se nachází na jednom z pražských sídlišť. Sylvie mě vyzvedla na místním pískovišti a cestou k domovním dveřím mě upozornila na vedlejší vchod. Tímto vchodem později začala své vyprávění o tom, jak se měla vdát za kluka, který v tomto vchodě bydlel:

„V 89' mi bylo 18 a na tu dobu jsem byla přesně holka na vdávání. Což jsem teda i měla v plánu. Nějakou dobu jsem už chodila se svým tehdejším přítelem, klukem co bydlel v tom vedlejším vchodě. Taková ta dětská láska. Měli jsme všechno rozjednaný – svatba, bydlení, dokonce jsme si i jeli vybrat koberec někam k dnešní Budějovický. No a ta revoluce s tím trochu zatočila.“

Díky převratu v roce 1989 ke svatbě Sylvie a jejího přítele již nedošlo, a to i přes mírné protesty rodičů. Sylvie v rozhovoru dále přiznala, že měla štěstí, protože jí vždy šly jazyky a tak téměř ihned po revoluci získala místo jako servírka v restauraci sídlící v centru Prahy. Tato práce jí umožnila v krátké době ušetřit na první zahraniční cestu.

Sylvie u cestování zůstala. Pracuje na volné noze jako cestovatelka a překladatelka odborných textů. Nikdy se nevdala. Žije sama, o změně zatím neuvažuje.

3.8.4. Žaneta

Rozhovor se Žanetou se uskutečnil v jejím domě, který se nachází několik kilometrů za hranicí hlavního města. Žaneta byla jediná z mých komunikačních partnerek, která patřila ke skupině osob, kterým byl po sametové revoluci navrácen zabavený majetek. V rozhovoru uvedla, že se z Prahy stěhovali společně

s rodiči nejen kvůli navraceným nemovitostem, ale i kvůli změně, kterou Praha po revoluci prošla.²

Žaneta zároveň patří k menší části komunikačních partnerek, které se během rozhovoru vyjadřovaly přímo k sametové revoluci. Právě do tohoto období datuje vznik své touhy po zapojování se do politického života a radost z možnosti být součástí změny. Toto také uvádí jako důvod, proč je dnes aktivní v regionální politice.

V Žanetině rozhovoru je velmi zajímavé i její výrazné poukazování na rozdělení reprodukční strategie žen v období sametové revoluce a dále. Ve svém vyprávění Žaneta několikrát zmínila, že její kamarádky jsou nyní rozdělené na jakési „dva tábory“ – ty které už mají děti odrostlé a zažívají aktuálně pocit „nově nabyté svobody,“ a ty ženy, které nyní mají děti na základních školách.

V novém bydlišti Žaneta poznala i svého manžela. Mají spolu dvě dcery, které se společně s Žanetou starají o rodinný majetek. Aktuální Žanetin rodinný stav je vdova, její manžel zemřel před pěti lety při automobilové nehodě.

3.8.5. Kamila

S Kamilou jsme se sešly koncem roku 2019 v jejím bytě v Praze. Téměř jako všechny ostatní komunikační partnerky začala své vyprávění krátkým shrnutím toho, v jaké situaci byla během sametové revoluce v roce 1989, a jak na ni tato doba působila:

„Od tohodle roku jsem vlastně nic nečekala. Ty první demonstrace jsem sledovala a měla jsem spíš obavy, nevěděla jsem co čekat a jak to všechno dopadne. Co si hodně pamatuju, tak to byla změna v tom, kdo byl vidět a slyšet. Najednou se začalo víc mluvit o disidentech a i oni začali být víc slyšet. Takže člověk neměl pocit, že je v tom tady sám, ale že to má nějaký přesah - někam ven za hranice.“

První pocit toho, že se něco opravdu změnilo datovala Kamila do období zvolení Václava Havla prezidentem.

² Rodiče Žanety porevoluční vývoj Prahy vnímali jako změnu z klidného místa k žití na rušný prostor plný nových pořádků.

V rozhovoru se dále Kamila výrazně věnovala péči o vzhled a změnám, které v něm nastaly. V období následujícím po sametové revoluci například přestala chodit ke kadeřnici na tzv. „trvalou,“ která byla oblíbeným způsobem péče o vlasy. Dále pak v rozhovoru uvedla, že se ženy začaly holit „tam i tam,“ čímž odkazovala na změnu v úpravě podpaží a intimních partií a změně norem týkajících se chápání ženské krásy.

Kamila v rozhovoru dále pokračovala tématy souvisejícími s antikoncepcí, partnerstvím a sexuálním chováním. Několikrát v rozhovoru zmínila, že sexuální chování v období svého dospívání považuje zpětně za rizikové a neuvážené. Zároveň ale dodala, že „*tak se to prostě dělalo,*“ a že si lidi „*prostě dávali pozor, a když se něco stalo, tak se vzali.*“

Kamila v rozhovoru vícekrát zmínila i to, že případné těhotenství či manželství bylo bráno jako přirozený důsledek vztahu nejen mezi dlouhodobými partnery. Dle jejího vyjádření byla ona i její přátelé v tomto vývoji vztahů podporováni prostřednictvím prorodinné politiky. Jako příklad uvedla novomanželské půjčky, vidinu získání bytu apod.

Svou první zkušenost s užíváním hormonální antikoncepce po roce 1989 spojila Kamila s pocitem svobody a možnosti se rozhodnout o své budoucnosti.

Kamila je svobodná a nežije ani v žádném partnerském vztahu. O změně v blízké budoucnosti neuvažuje.

3.8.6. Hana

Haně bylo v období sametové revoluce 18 let. Své vyprávění začala vyjádřením, že si toto období prožila „po svém“ :

„Tak na začátek bych asi měla říct, že já jsem si to období dost prožila po svém. Pač jsem v 89' byla těhotná a rodila jsem v březnu 1990. Takže já jsem to spíš pozorovala z dálky a z domova, jakože z pražského bytu od našich.“

Dále ve svém příběhu uvedla, že byla v této době krátce vdaná a společně s manželem žili u jejích rodičů. V březnu 1990 se Haně narodila dcera a po několikaleté pracovní etapě i syn.

Vyprávění Hany pro mě bylo unikátní tím, že byla jednou z prvních komunikačních partnerek, která otevřela téma dopadů sametové revoluce na intimitu a péči o tělo. Zmínila, že měla základní znalosti z partnerského sexuálního života, ale informace, které se dozvěděla po pádu komunistického režimu pro ni byly víceméně novinkou³. Hana také jako první upozornila na téma dámské hygieny:

„To kdyby vás zajímalo, proč mají všechny ty ženský na fotkách sukňe i v zimě, tak to je proto, že vložky byly v kalhotkách vidět. Byla to taková plena mezi nohama, nic se s tím nemohlo a bylo to i strašně nepříjemný. V té době, když někdo sehnal tampony, tak to bylo jako výhra v loterii, ale to se s dneška vůbec nedá srovnávat. Použitím, ani vzhledem - ničím. To je dnes taky úplně jinak.“

Část svého vyprávění věnovala Hana i tématu bydlení. Již na začátku rozhovoru zmínila, že v období sametové revoluce žila společně s manželem u jejích rodičů. Dále pak doplnila, že se jim podařilo po revoluci koupit byt v užším centru Prahy.

V tomto bytě jsem s Hanou provedla i náš společný rozhovor. Dodnes v něm žije se svým manželem. Hana k aktuální situaci dodává, že od doby koupě se změnilo okolí nemovitosti, z klidnější čtvrti se stalo místo zaplněné turisty. I díky manželovu apelu se plánují v budoucnu odstěhovat do severních Čech, odkud Hanin muž pochází.

3.8.7. Ofélie

Za Ofélií jsem se vydala do obce, která se nachází na rozhraní Prahy a Středočeského kraje. Ofélie patří ke skupině žen, které se mi ozvaly prostřednictvím výzvy na sociálních sítích. Představila se jako rozvedená matka dvou dětí, které bylo v době sametové revoluce 18 let.

Příběh, který se mnou Ofélie sdílela začal v září 1989, kdy se jako těhotná vdávala za svého tehdejšího přítele. Období mezi tímto rokem a rokem 1996, kdy

³ Hana v rozhovoru připustila, že tyto informace byly zřejmě nějakým způsobem dostupné, ale ne jí a jejímu okolí.

se rozvedla, popisovala jako čas, který pro ni nepřinesl výraznější změny v jejím životě:

„Takže mi přijde, že krom těch okolností, jako je vláda, a toho, že sem lidi začali jezdit i z ciziny, se pro mě moc nezměnilo. Bydlela jsem kde předtím, pracovala ve stejném oboru, byla jsem vdaná – brali jsme se kvůli synovi v září 1989.“

Podstatně větší část svého příběhu věnovala Ofélie období, které začínalo rozvodem iniciovaným z její strany. Ve svém vyprávění poukazovala na to, že být rozvedená bylo podle ní společností chápáno jako stigma a součinnost úřadů v této životní situaci byla spíše tristní:

„Na úřadech taky moc nevěděli co se mnou a moc se jim radit mi nechtělo. Stěžovali mi to, jak to jen šlo. Psycholog pro děti, pokusy o smír a tak.“

Poslední část našeho rozhovoru byla věnována tomu, jak důležité a těžké bylo pro mou komunikační partnerku sžít se s novou situací, a to nejen v oblasti zaměstnání a financí. Ofélie se totiž setkala i s nepochopením ze stran svých rodičů, kteří očekávali, že se vrátí ke svému manželovi. Tuto situaci Ofélie shrnula tak, že její rodiče patří k jiné generaci, a že jejich názoru rozumí. Vztah mezi nimi se výrazně napravil v období, kdy rozvodovost v České republice začala stoupat.

Po rozvodu s manželem se o společné potomky starala Ofélie sama. Během této doby si dokázala doplnit vzdělání z oboru kuchař/číšník na truhlářinu, která ji dnes živí.

3.8.8. Vendula

Vendula bylo mou poslední komunikační partnerkou. Ozvala se mi prostřednictvím inzerátu, který jsem vložila na sociální síť. Setkaly jsme se začátkem roku 2020 v její kanceláři.

V roce 1989 bylo Vendule 19 let a byla od léta toho roku vdaná za svého dlouholetého přítele. Žili společně u jeho rodičů ve vícegeneračním domě v Praze. Vendula se v této době připravovala hlavně na budoucí mateřství, dceru porodila

v únoru 1990. Toto také pokládá za vysvětlení, proč se jí období roku 1989 nedotýkalo tak, jako některých jejích vrstevníků. Během rozhovoru zmínila, že právě toto ploché vnímání okolností listopadového převratu ji občas mrzí, patřila vždy k aktivním lidem a za jiných okolností by se do dění určitě více zapojila.

Vendula společně s manželem a dcerou žili několik dalších let s tchýní a tchánem. Toto soužití popisovala Vendula jako konfliktní a plné napětí. V roce 2000 požádala o rozvod a s manželem se rozešla. Jako jeden z hlavních důvodů rozvodu uvedla pocit ztracené příležitosti. Rozvod vnímala jako nový začátek.

Ačkoliv k rozvodu došlo na její žádost, následnou životní situaci matky samoživitelky popisuje jako vysoce nekomfortní a neslučující se s výraznějším rozvojem, ať už pracovním, nebo osobním. V rozhovoru často zmiňovala, že v této době pro ni neexistoval žádný volný čas, byla buď v práci nebo pečovala o dceru. Stejně jako má další komunikační partnerka poukázala na fakt, že alimony zasílané jejím bývalým manželem vystačily spíše na jedno „*pěkně strávené odpoledne*“ a svou výší nemohly sloužit k výraznější pomoci v praktickém chodu domácnosti.

V poslední části rozhovoru se Vendula věnovala technologickému pokroku. Mluvila o prvním telefonu, faxu a počítači, který si pořídila v začátcích svého podnikání.

Vendula je aktuálně stále rozvedená. Původní podnikání již uzavřela a nyní se věnuje párové terapii. V minulých letech absolvovala několik kurzů v Čechách i zahraničí. Má stálého přítele. Svatbu ani další děti již neplánuje.

3.8.9. Zita

Se Zitou jsem se sešla na začátku roku 2020. Domlouvaly jsme se i na dřívější data, ale kvůli jejímu pracovnímu vytížení jsme se nemohly setkat dříve. Výsledné datum našeho rozhovoru nakonec padlo na 14. 1. 2020.

Zita se narodila v roce 1969 v Praze. V roce 1989 byla již 2 roky vdaná a měla rok a půl starého syna. Svůj dosavadní život prožila v hlavním městě a odstěhovala se z něj až po narození druhého dítěte v roce 1993. Novým domovem se pro ni, manžela a dvě děti stala vesnice v jižních Čechách, kde její rodina vlastnila chalupu, a kde i ona trávila své prázdniny během dětství. Přestěhování na chalupu znamenalo pro Zitu krom stěhování i další zlom, protože právě zde začala podnikat:

„Rozhodli jsme se teda, že budeme bydlet na chalupě a já že si tam otevřu obchod. Prodávala jsem tam drogerii, všechno do domu, koupelny a tak. Docela to tehdy vynášelo a dalo se z toho vyjít. Manžel si otevřel autodílnu, takže jsme tam byli spokojeni.“

Zitino podnikání fungovalo až do doby, kdy se v nedalekém okolí otevřela první večerka a větší obchod. Zita sama tutu situaci popisuje takto:

„No a pak to začalo jít nějak do kopru, nedaleko se otevřeli první vietnamci a kousek od vesnice první velké obchod. Pomalu mi začínali zákazníci ubývat, a protože mám ekonomku, tak jsem se rychle spočítala, že takhle to dál nepůjde. Krámek jsem asi po pěti letech zavřela a chvíli jsem se v tom nějak plácala – chvíli jsme prodávala kosmetiku, pak mě kamarádka lanařila do nějakého letadla, až jsem nakonec začala s tím, co umím.“

Zita se po letech vrátila zpět k vystudované ekonomii a dnes se živí jako účetní. Většina Zitiných klientů pochází z Prahy, často tedy řeší věci on-line, a když je to zapotřebí, tak do Prahy přijede. Natrvalo se do hlavního města už vracet nechce. Chalupa a venkovský styl života jí vyhovuje, narozdíl od jejích rodičů, které popisuje jako „čistokrevné Pražany.“

Zita se o podnikání zmiňuje i v jiné úrovni, než ve smyslu obživy. Jak založení krámků na vesnici, tak i nynější podnikatelská činnost je v Zitině příběhu spojována s potřebou se vzepřít jakémusi původnímu nastavení. Zita často v rozhovoru zmiňovala, že nečekala takovou míru samostatnosti. Ve svém životě vždy spíše počítala s alternativou zaměstnání a nadřízeného, který jí spíše bude zadávat úkoly než že by je ona zadávala sama sobě. V souvislosti s tímto zároveň narazila i na zpětné hodnocení vlastní výchovy:

„A to je právě to..., když o tom přemýšlím, asi bych od sebe čekala míň. Brala jsem to tak, jak mi to říkali. Uděláš si školu, vdáš se, budeš mít děti, manžela a to je to. To je ten cíl, kam bys měla dojít. Zpětně, když se na to

dívám, tak v tom vidím to největší nebezpečí. Mně nikdo neříkal, že něco nemůžu, jen to, že to nepotřebuju.“

3.8.10. Petra

Petra byla mou nejstarší komunikační partnerkou. V roce 1989 jí bylo 24 let. Byla vdaná a měla dvě děti. Svůj vztah k sametové revoluci vyjádřila tak, že se pro ni v následujícím období nic významně nezměnilo. Toto dávala do souvislosti hlavně s tím, že byla již několik let vdaná, měla děti, a tak spíše udržovala zaběhlou rutinu. Díky svému věku a životnímu období do mého výzkumu přinesla téma manželství a jeho fungování po roce 1989, kdy dle Petřina vyprávění docházelo k tomu, že ona a její kamarádky začaly více apelovat na součinnost partnera [manžela] ve společné domácnosti.

„Takže pro mě to bylo hlavně v té rodině. Můj muž je naštěstí rozumnej chlap, takže jsme se nějak porovnali a dneska fungujeme, ale taky nám to trvalo. Prostě za komunistů to bylo nastavené jinak. Ne teda, že bych byla nějaký otrok, ale bylo to jinak.“

Petra ve svém rozhovoru dále zmínila i problematiku svobodného podnikání a založení živnosti. Tu svou odstartovala inzerátem v nově vzniklém médiu, které fungovalo na principu řádkové inzerce.

V závěru svého rozhovoru se Petra věnovala hlavně technologickému pokroku. Pro ni, stejně jako pro většinu mých komunikačních partnerek, znamenal nutnost naučit se pracovat s technologickými novinkami, které přicházely. Pouze tak je podle ní možné udržet si dostačující pozici na trhu práce a případně zajistit i chod svého podnikání.

Petra má stále svoji živnost, pracuje jako kadeřnice. Aby nezůstala pozadu, dochází aktuálně na lekce účetnictví a kurzy programování.

4. Analýza příběhů

Předchozí kapitola přiblížila způsob, jakým byly texty analyzovány, a poskytla představení jednotlivých komunikačních partnerek, což by mělo napomoci lepšímu pochopení a větší možnosti propojit výsledky s kontextem. Tato kapitola je již věnována samotné analýze provedených rozhovorů a výsledkům.

Postupně jsou zde zpracovány jednotlivé dopady sociálních změn po sametové revoluci a jejich důsledky, o kterých ženy mluvily, a které tak pro ně byly důležité. Souhrnně jsou představeny v Tabulce č. 3. Vzhledem k nutnosti anonymizace dat jsou v přímých citacích pozměněná jména komunikačních partnerek a další prvky, které by mohly vést k rozpoznání jejich identit.

První z dopadů spočívá v proměně představ o budoucím partnerském životě. Tuto proměnu dávaly komunikační partnerky do souvislosti primárně s plánovanou svatbou, ke které díky sametové revoluci nedošlo. Druhý dopad vypovídal o proměně vnímání partnerských vztahů a změnách v reprodukčních strategiích. Třetí dopad se dotýkal genderové socializace a sociálních norem. Čtvrtý z dopadů se zaměřil na intimitu, sexualitu a péči o tělo. Předposlední z dopadů se věnoval volnému trhu a novým možnostem. Typickým tématem zde byl začátek podnikání některých komunikačních partnerek. Poslední dopad byl již výrazněji zasazen do nedávné doby. Jeho hlavním tématem byl technologický vývoj a jeho vliv na aktuální situaci komunikačních partnerek na trhu práce.

Tabulka č.3: Shrnutí reflektovaných dopadů a důsledků

vnímaný dopad	důsledek pociťované změny
změna představ o budoucím partnerském životě	zrušení svatby
partnerství a reprodukční strategie	proměna reprodukční strategie a vnímání samotného partnerství
proměny sociálních norem a vliv genderové socializace	vnitřní rozpor mezi starým/platným a novým/neznámým
změny v oblasti intimity a péče o tělo	zvýšení povědomí o intimitě a změna chápání ženské krásy
změny související s nástupem volného trhu	umožnění svobodného podnikání, které bylo vnímáno jako možnost, ale i hrozba; rozhodovací paralýza způsobená novými možnostmi
změny ve vývoji technologií	zhoršená aktuální pozice na trhu práce, která ale byla dávána do souvislosti i s rozhodnutím o reprodukční strategii

4.1. Změna představ o budoucím partnerském životě

Změna představ o budoucím partnerském životě byla jedním z prvních dopadů, který komunikační partnerky vnímaly. Svá vyprávění spojovaly s tématem plánovaných svateb, ke kterým po sametové revoluci již nedošlo. Téma zrušení plánované svatby často řešily na úrovni osobní:

„To jak jsem to měla vymyšlený se od základu změnilo a já jsem se s tím musela nějak poprat. (...) To jsem možná ještě neřekla, já jsem se nakonec vůbec nevdala, takže to nakonec je tak, jak jsem s tím vůbec nepočítala. (...) Vůbec nechci říkat, že by to bylo horší nebo lepší. Kdyby okolnosti zůstaly stejné, tak bych bývala asi byla spokojená. Do svatby mě nikdo nenutil, chtěla jsem to sama, stejně jako jsem to po revoluci už nechtěla. Tak to je asi ten největší dopad.“ (Sylvie)

Ale reflektovaly podobný vývoj i v životech jiných žen:

„No, ale zpátky ještě k těm možnostem, taky byly holky, které to všechno měly naplánované, měly se vdát a tak a všechno zrušily, odjely do ciziny za tou volností a svobodou.“ (Damiána)

Zrušení svatby bylo popisováno jako něco převratného. A to hlavně díky tomu, že se v očích komunikačních partnerek jednalo o jakýsi automatický a povinný krok k dospělosti.

Komunikační partnerky, kterých se toto rozhodnutí týkalo, v rozhovorech kladly důraz na to, že nové situace rády využily, ale zároveň cítily výraznou nekonformitu a nejistotu v budoucím vývoji. Komunikační partnerky, které tento vývoj pouze vnímaly, aniž by se jich osobně týkal, akcentovaly, že se jednalo o pro ně nezvyklou volbu.

Při následné analýze rozhovorů jsem si všimla, že některé komunikační partnerky vnímaly pocity nejistoty z budoucího vývoje ve dvou odlišných situacích. Poprvé právě při popisování období následujícího po sametové revoluci a podruhé při těch částech rozhovoru, které se věnovaly technologickému rozvoji. V obou případech komunikační partnerky vnímaly, že jim okolní svět nabízí nové

možnosti, ale zároveň měly obavy z toho, že neví, jaké přesně to jsou a jak by jich nejlépe měly využít.

4.2. Partnerství a reprodukční strategie

Partnerským vztahům a reprodukčním strategiím byla věnována velká část provedených rozhovorů. Výrazně byly opět zmiňovány sňatky, ale tentokrát v souvislosti s tím, kdy do manželství jednotlivé komunikační partnerky vstoupily. Období vstupu do manželství často ovlivňovalo jejich náhled na ně. Na tuto volbu dále navazovalo téma reprodukčních strategií a jejich proměn, které vyústilo v pocit nekonzistentní generace.

Během analýzy dat jsem si v rozhovorech všimla, že jednotlivé komunikační partnerky svým vyprávěním vytvořily podobající se linie v souvislosti s manželstvím. Nezávisle na sobě vnímaly svá manželství podobně v souvislosti s obdobím, kdy ke vstupu do manželství došlo. Podobný byl i jejich vývoj. Pro účely této práce jsem tyto linie pojmenovala jako linie žen v manželství a linie svobodných žen. Linie žen v manželství je dále rozdělena na dvě větve. První se týká komunikačních partnerek, které před sametovou revolucí byly již vdané, případně měly i děti. Druhou větev této linie tvoří komunikační partnerky, které do manželství vstoupily během šesti měsíců před sametovou revolucí. Tato linie má v mé práci pojmenování linie žen v předsametovém manželství. Linie svobodných žen se týká těch žen, které byly v zmiňovaném období svobodné, případně zasnoubené, ale k jejich sňatku již nedošlo.

Komunikační partnerky z linie žen v manželství svou svatbu výrazněji nezmiňovaly, braly ji jako součást svého života. Narodil od linie žen v předsametovém manželství ale výrazněji akcentovaly, že byly na manželství příliš mladé a nepřipravené.

„Zpětně, když se na to dívám, tak mi bylo 18. Když bylo moji dceři 18, tak měla na starosti akorát učení a nějaký ten sport. Jasně, doba byla trochu jiná a mně a asi i všem okolo to přišlo normální, ale když se podívám zpátky, tak jsem fakt nebyla připravená. Všechno jsem se učila za pochodu, jak kojit, co může dítě jíst, co ne, jak se o sebe postarat po porodu. Všechno to bylo spíš taková šeptanda. Někdo něco někde řekl a s tím se zkrátka pracovalo.“ (Zita)

Typickou citací zastupující linii žen v předsametovém manželství může být vyjádření Damiány, která se vdala jen několik týdnů před revolucí:

„Myslím si, že kdyby ta revoluce přišla o něco dřív, tak bych se nevdala. To si myslím já, asi bych to neudělala. Tohle bylo řešení. Nebylo jiné. Asi bych se nevdala, asi bych byla svobodná matka. Ale nedokážu to říct. Kdyby to přišlo dřív, tak by možná přišly i jiné věci, například antikoncepce, víc by se o tom tématu mluvilo, člověk by víc přemýšlel, nespolehalo by se jen na zodpovědnost partnera.“ (Damiána)

U linie žen v předsametovém manželství bylo možné v rozhovorech sledovat spíše negativní postoje k jejich svazku, kdy tyto vztahy většinou skončily rozvodem⁴. Samotný rozvod byl v rozhovorech vnímán jako předpokládané vyústění manželství, který vzniklo primárně díky nemožnosti jiné volby⁵. Ženy linie předsametového manželství, stejně jako Damiána, vyzdvihovaly, že za jiných okolností⁶ by se i jinak rozhodovaly. Nové podmínky v nich vzbudily pochybnosti o správnosti jejich manželství a úvahy o tom, jestli se jednalo o svobodnou a aktuálně preferovanou volbu, nebo pouze důsledek předrevolučního „přirozeného“ vývoje vztahů. Svá rozhodnutí o volbě rozvodu doplňovaly i potřebou osamostatnit⁷ se a pocitem, že zatímco jim se nabízely nové možnosti/rozvoj, jejich manželé ve vývoji stagnovali a upřednostňovali by zachování tradičnějšího⁸ uspořádání. Právě tato vyjádření komunikačních partnerek mohou pomoci k doplnění kontextu u kvantitativně zpracovaných dat týkajících se rozvodovosti v daném období.

⁴ K rozvodům komunikačních partnerek docházelo nejčastěji během let 1997 – 2000.

⁵ Komunikační partnerky této linie v rozhovorech sdělovaly, že jejich těhotenství bylo následováno automatickým krokem, kterým byla svatba.

⁶ Jiné okolnosti byly chápány jako situace následující po sametové revoluci.

⁷ Z rozhovorů vyplývalo, že komunikační partnerky nejdříve žily u rodičů a následně po svatbě s manželem (případně u rodičů některého z nich). V jejich životech tak nebylo přítomné žádné období naprosté samostatnosti.

⁸ V rozhovorech bylo tradičnější uspořádání rodiny/manželství spojováno hlavně s péčí. Dáváno bylo do souvislosti s požadavkem výhradní péče o děti a manžela (příprava jídla, domácí práce apod.), trávení volného času uvnitř rodiny, nepochopení výraznějšího osobního rozvoje

K ilustrování o pochybách o manželství může sloužit vyjádření Venduly:

„Rozvedla jsem se, protože to dál už nešlo. Každý den jsem měla pocit takového nenaplnění, jako bych něco mohla, ale vlastně nemohla. Možná jsem se ani neměla vdát, těžko říct, ale prostě jsem v tom nějak nedokázala žít. To manželství pro mě byl konec a rozvod takový nový začátek. Rozváděla jsem se pár dní před tím, než mi bylo 30, takže to bylo takové pamětní. Víím, že jsem se koukala na hodiny, co visely na zdi a rozvedení jsme byli přesně za 5 minut.“ (Vendula)

Různý pohled manželů na budoucí individuální vývoj sdílela v nejexplicitnější formě Damiána:

„Nelíbilo se mu [manželovi Daminány], že si chci udělat řidičák. Nelíbilo se mu, že chci víc pracovat a tak dál. Furt bylo něco špatně. Takže zatímco já jsem měla pocit, že se věci mění a je to prostě nějaký vývoj, doma to bylo naopak.“ (Damiána)

Typickou citací pro zástupkyně linie svobodných žen je vyjádření Sylvie:

„V osmadvadesátým⁹ mi bylo 18 a na tu dobu jsem byla přesně holka na vdávání. Což jsem teda i měla v plánu. Nějakou dobu jsem už chodila se svým tehdejším přítelem, klukem co bydlel ve vedlejší vchodě. Taková ta dětská láska. Měli jsme všechno rozjednaný – svatba, bydlení, dokonce jsme si i jeli vybrat koberec někam k dnešní Budějovický. No a ta revoluce s tím trochu zatočila. (...) Na vdavky už nedošlo. Nějak mě celá ta doba pohltila, najednou mi přišlo, že si můžu vybrat. Já jsem vždycky byla dobrá na jazyky, takže hned, jak to šlo, tak jsem vyjela ven a tam to byla panečku podívaná.“ (Sylvie)

Ženy, které zastupují linii svobodných žen do manželství buď vůbec nevstoupily, nebo až o několik let později. Období mezi osmnáctým a pětatřicátým rokem

⁹ Přesný prepis nahrávky. Dle věku v pokračování věty měla Sylvie na mysli rok 1989.

věnovaly většinou cestování, seberealizaci a pracovní kariéře. Právě v tomto případě se nabízí možnost propojení kvalitativních a kvantitativních dat. Výpovědi komunikačních partnerek mohou pomoci osvětlit některá kvantitativně zpracovaná data. Například ukazují možné odpovědi na to, proč dle časových řad z Českého statistického úřadu (2016) docházelo od roku 1989 k nižší porodnosti a zvyšování věku svobodných nevěst.

Dalším významným tématem, které mé komunikační partnerky v rámci této kapitoly zmiňovaly, byl pocit nekonzistentní/rozdvojené generace, který úzce souvisí s výše uvedenými liniemi. Jedna část generace byla popisována jako ženy, které měly své první děti mezi 18 – 22 lety. Druhou část tvořily naopak ty, které porodily své první potomky ve věku 35 – 45 let. V několika rozhovorech jsem narazila na vyjádření, která naznačují mírnou tenzi směřovanou od zástupkyň první části k ženám, které se rozhodly mít děti v pozdějším věku. Situace je jimi vykládána tak, že dítě je zapotřebí mít ve „vhodném“ věku, čímž bylo myšleno v mladším věku. Je zde ale záhodno upozornit i na kontradikci s vyjádřeními komunikačních partnerek, kde bylo zmiňováno, že právě ony se v období 18 – 20 let vnímaly jako nepřipravené na roli matky/manželky.

Pro přiblížení pocitů žen, které měly své první potomky v mladším věku, k druhé skupině žen, lze využít citace u rozhovoru s Žanetou:

„Tak mně je dneska 48 a mám dvě dospělé dcery. Té starší je skoro třicet. Mají své životy a já mám ten svůj. Jsem stále jejich máma, ale už mě tolik nepotřebují. Tím, že jsem i vdova, tak to mám v leccem svobodnější, ale mám i kamarádky, co mají malé děti až teď, většinou tak v první třídě. No takže se to teď obrací, když je zvu na týden v Itálii, tak většinou nemůžou, jako jsem dřív nemohla já. Jen mi přijdou takové vyčerpanější, ale to bude tím věkem. Já bych dneska už malé děti nezvládala.“ (Žaneta)

Určitou zajímavostí spojenou s Žanetinými slovy: „Mají [dcery] své životy a já mám ten svůj“ může být to, že právě komunikační partnerky, které měly své první děti v mladším věku, uvádějí v mnou provedených rozhovorech větší míru aktivně stráveného volného času v aktuálním období. Jako nejčastější koníček byla zmiňována lehká turistika, dále pak skupinové pohybové aktivity typu jóga a

pilates a letecké cestování v podobě prodloužených víkendů. Celkově byly tyto aktivity a další popisovány jako „čas na sebe.“

Během následné analýzy rozhovorů jsem si všimla, že „čas na sebe“ a aktivně strávený volný čas je typický právě pro ženy, které měly své děti dříve. Ženy, které měly své potomky později, nevěnují tolik času sobě a pohybují se spíše v rodině. Podobně komunikační partnerky zacházejí i s financemi. První část žen své finance většinou směřuje tam, kde vnímají, že by jim osobně „mohly udělat radost.“ Ženy druhé skupiny častěji spíše hovoří o sdílení financí uvnitř rodiny.¹⁰

4.3. Proměny sociálních norem a vliv genderové socializace

Z rozhovorů vyplývá, že komunikační partnerky po roce 1989 často bojovaly s tím, co dle zákona bylo možné, ale společností ještě nepřijaté jako zcela akceptovatelné. Typickým uvedeným příkladem byl rozvod. Ten byl částečně administrativním problémem, ale z jisté části rozpolcoval i samotné komunikační partnerky. Díky zvnitřnění sociálních norem si rozvedené ženy připadaly nemístně a většinovou společností nepřijaté:

„Já jsem se rozváděla v roce 2000 a tehdy to ještě bylo docela stigma. To bylo jako černý puntík. Rozvedená s dvěma dětma, co řídí sama auto. Pro okolí byla ta situace celkem nová a já jsem se v ní taky necítila úplně komfortně. Tenkrát jsem si občas i myslela, že jsem to měla zkusit udržet dýl, jako to manželství. Zvlášť když se moje starší dcera vrátila domů s tím, že je ve třídě jediná, kdo nemá tátu doma.“ (Damiána)

Společně s tématem sociálních norem byla diskutována i genderová socializace. Do souvislosti byla dávana primárně s novými a neočekávanými úkoly/nároky, které na komunikační partnerky nová situace kladla. Tento vjem mé komunikační

¹⁰ Jako příklad bylo často uváděno rodinné dovolené, výlety, školní potřeby pro děti, vánoční dárky apod.

partnerky v rozhovorech nejčastěji datovaly do období, které následovalo už bezprostředně po sametové revoluci a pak i dále.

Komunikační partnerka Zita například uvedla, že samostatné podnikání pro ni bylo víceméně překvapením:

„Asi teda hlavně to, že jsme se odstěhovali z Prahy a já jsem si mohla založit živnost. To byl pro mě velký krok. Vždycky jsem počítala s tím, že budu mít nějakého šéfa a ten bude říkat, co a jak mám dělat, no a nakonec jsem ten šéf já.“ (Zita)

Sylvie naopak poukázala na to, že z jejího pohledu na novou situaci nebyla připravena ona, ani další ženy její generace:

„Vůbec jsem s tím nepočítala, to mě hodně změnilo. Musela jsem se toho hodně naučit, hlavně rozhodovat sama o sobě, protože tohle mě naši nenaučili. Myslím, že nás to všeobecně, jako ty holky v jedné generaci, nenaučily, páč jsme to podle nich asi nepotřebovaly.“ (Sylvie)

Pro Ofélii bylo výzvou naučit se umět se postarat sama o sebe a děti po rozvodu s manželem:

„Alimenty od exmanžela spíš nechodily než chodily, a když už, tak to byla totálně směšná částka. Dohromady asi něco kolem 1500 Kč. S tím si toho moc neudělal a ani dneska neuděláš. Je to takový milý, že vezmeš děcka jednou za měsíc do Světozoru a tváříš se tak, že jsi ušetřila. V tomhle jsem ale taky měla štěstí, jako že jsem pracovitej člověk, dokázala jsem se postavit na vlastní nohy a postarat se.“ (Ofélie)

Komunikační partnerka Petra ale zmínila i změnu ve vnímání genderových rolí v rámci manželství:

„Jako bylo to znát třeba když jsme si sedly s kamarádkama a povídaly si o tom, jak to vypadá doma. Tím, že jsme se znaly už před revolucí a nějak jsme už fungovaly v té době, tak jsme měly to porovnání. Přijde mi, že nám

předtím spoustu věcí nevadilo, protože to tak prostě bylo. Víím, že jsme si pak ale říkaly, že by bylo fajn, kdyby se chlapi víc zapojovali do toho, co se děje. Aby sme v tom jako byli víc společně. No, takže to byl jeden takový následek, že jsem asi chtěly víc prostoru, nebo to prostě nějak vyrovnat – sama nevím, jak to nazvat.“ (Petra)

Zpět k sociálním normám se vrátila Ofélie v souvislosti s rozhodnutím se rozvést. Toto rozhodnutí vytvořilo napětí a nepochopení mezi ní a jejími rodiči.

„To, když jsem se rozhodla, že se nechám rozvést, tak to bylo v roce 1996, řešil se tenkrát nějaký zákon, že to rozvádění zpřísní, tak jsem to radši vyřešila hned. U nás to už nemělo cenu. Já jsem to teda nechtěla, že jo, je to hanba takhle selhat, když jsme si to slíbili. No, ale to už dál nešlo, takže když jsem se já rozhodla, tak jsem nejdřív odjela s dětmi k našim, ty mi řekli, ať se vrátím zpět k manželovi, že tam patřím. No, tenkrát jsem je snad poprvé v takhle vážný věci neposlechla, ale nějak jsme to nakonec urovnali. Na úřadech taky moc nevěděli co se mnou a moc se jim radit mi nechtělo. Ztěžovali mi to, jak to jen šlo. Psycholog pro děti, pokusy o smír a tak.“ (Ofélie)

Sylvie, stejně jako Ofélie, poukázala na rozkol mezi přáním rodičů, její touhou jej nějakým způsobem vyplnit a jejím vlastním přáním. Situace se tentokrát netýkala rozvodu, ale naopak chystané svatby:

„Moc jsem o tom tenkrát nepřemýšlela, takže jsem vylezla těch několik pater k nám domů a oznámila našim, že svatba nebude. Ti samozřejmě nechápali co se děje, jen kroutili hlavama. Dodneška vidím tátu, jak seděl u kuchyňského stolu a rukama bubnoval do takového hrozného plastového ubrusu, co se přidělával kovovou svorkou. Podle nich to bylo jasné, nejlepší volba pro mě byla se vdát, všechno ostatní bylo nejistý a máma už taky chtěla vnučata. Ženský v jejím věku už je tehdy měly. Nechtěla jsem je zklamat, ale vdát jsem se taky už nechtěla.“ (Sylvie)

Odovědi na to, co je správně, se komunikační partnerky snažily většinou nacházet ve výchově a přístupu svých rodičů, zároveň si ale uvědomovaly, že tyto přenesené sociální normy již nebyly často zcela platné.¹¹

4.4. Změny v oblasti intimity a péče o tělo

Některé z komunikačních partnerek ve svých rozhovorech otevřely i témata týkající se intimity a péče o tělo. V souvislosti s intimitou byla často zmiňována absence hlubšího poznání partnerské sexuality v období před rokem 1989. Komunikační partnerky poukazovaly na to, že v tomto ohledu u nich docházelo po sametové revoluci k mírnému rozčarování, až překvapení.

„Já to tedy ani dnes nedokážu moc posoudit, možná to byl jen můj případ, ale já jsem tímhle tématem byla absolutně netknutá. Jako ne tak, abych nevěděla vůbec nic, ale řekla bych, že jsem v dnešním žargonu měla takové základní know-how, ale vůbec nic navíc. Ale asi to nějak muselo být, například nějaké to porno, však si z toho dnes lidi dělají legraci, ale já jsem ho teda neviděla a ani jsem o něm nevěděla a nějaké jako doplňky, to mě ani nenapadlo, že existuje – to až potom to k nám nějak přišlo.“

(Hana)

Další zmiňované téma, kterému se podle komunikačních partnerek bylo zapotřebí věnovat po roce 1989, bylo téma plánovaného rodičovství:

„Antikoncepce, interrupce – vůbec nějaké sexuální výchova, o tom se odborně vůbec nemluvilo. Lidi to dělali tak, že si prostě dávali pozor a když se to stalo, tak se vzali. To bylo skoro pravidlo, málokterá se vdávala protože by jen chtěla. Takže jsme s tím takhle museli počítat.“ **(Kamila)**

Komunikační partnerka Kamila se dále v rozhovoru zmínila i o tom, co pro ni znamenala možnost užívání hormonální antikoncepce po roce 1989:

¹¹ V rozhovorech často popisováno jako vědomí toho, že by se něco mělo nějakým způsobem udělat, přičemž ale byly přítomny pochyby jestli je to takto ještě správně.

„Takže tohle pro mě byla taky novinka. Dneska už se třeba ví, že antikoncepce není tak dobrá, ale pro mě to byla svoboda a jistota, že se můžu rozhodnout – já sama.“ (Kamila)

Pocit svobody a vlastní integrity byl i v dalších rozhovorech často spojován právě s možností užívání hormonální antikoncepce a dalších pomůcek určených k ochraně před neplánovaným těhotenstvím.

Zde je zajímavé poukázat na to, že prostředky k zabránění početí (hormonální antikoncepce, kondomy, nitroděložní tělísko tzv. DANA) byly v tomto období již dostupné. Ne všechny ale zcela široké veřejnosti a ne všem ve stejném čase. Hormonální antikoncepce byla považována za rizikovou (Kučera & Fialová, 1966), nitroděložní tělísko bylo schvalováno lékaři většinou až po porodu. Komunikační partnerky tak povětšinou využívaly metody počítání plodných a neplodných dní společně s užíváním prezervativů.

Během vyprávění o ochraně před nechtěným početím během let před rokem 1989 jsem narazila na ambivalentní výroky. Komunikační partnerky uváděly, že jim nebyly poskytnuty žádné výraznější informace o této oblasti a většinu toho, co se dozvěděly, zjistily pomocí rozhovorů s dalšími ženami. Zároveň ale připouštěly, že se v této oblasti příliš neangažovaly. Díky podpoře prorodinné politiky během komunistického režimu docházelo k tomu, že i mé komunikační partnerky přijaly budoucí role manželek/matek a víceméně neuvažovaly o jiných alternativách. V některých rozhovorech byly vyjma vlivu státní politiky na životní aspirace zmíněny i praktičtější důvody pro nevyužívání zmíněných pomůcek. Zmiňována byla hlavně spojitost těhotenství se vstupem do manželství a následným ziskem státních příspěvků, které byly byla pro oba partnery výhodným způsobem, jak „se postavit na vlastní nohy.“ Tímto mé komunikační partnerky poukazovaly na funkčnost státních motivátorů, např. novomanželské půjčky, příspěvky na další dítě a podobně.

Další část vyprávění týkající se intimity se dotkla i tématu dámské hygieny a její časté nedostupnosti, případně zkušeností s pomůckami, které byly k dostání během komunistického režimu. V rozhovorech často docházelo i k porovnání minulé a aktuální situace.

„No a pak taky další věc co se tohohle týká, tak jsou dámské hygienické potřeby. Za komárů, to byl děs. To kdyby vás zajímalo, proč mají často ženský na fotkách sukně i v zimě, tak to je proto, že vložky byly v kalhotách vidět. Byla to taková plena mezi nohama, nic si s tím nemohl a bylo to strašně nepříjemný. V té době, když někdo sehnal tampony, tak to bylo jako výhra v loterii, ale to se s dneska¹² vůbec nedá srovnávat. Použitím, ani vzhledem - ničím. To je dnes úplně taky jinak.“ (Hana)

V období následujícím po roce 1989 komunikační partnerky reflektovaly i změny ve vnímání ženské krásy. V rozhovorech poukazovaly na nutnost změny péče o svůj vzhled. Jednalo se primárně o úpravu vlasů a nově depilaci v oblasti podpaží a intimních partií.

„To otevření hranic mi vlastně připomíná takový můj čistě osobní dopad, přestala jsem totiž po letech chodit na trvalou, protože už to zkrátka nebylo in, za to jsem zpětně ráda, protože bych si asi úplně zničila vlasy. A taky co je dneska zpětně trochu nepochopitelný, že vůbec bylo – holky a ženský se začaly po revoluci holit – jakože tam i tam.“ (Kamila)

4.5. Změny související s nástupem volného trhu

Období, které následovala po sametové revoluci, je spojeno i s nástupem volného trhu a kapitalističtějším modelem smýšlení. Komunikační partnerky, které se mnou sdílely své příběhy, na tento dopad často poukazovaly. Ve výpovědích jsou zastoupeny ve dvou hlavních úrovních. První z nich je rozhodovací paralýza způsobená novou situací, která vznikala z dosud neznámé možnosti vybrat si z několika různých variant. Druhá se týká vzniku samostatného podnikání.

Rozhodovací paralýzu popsala komunikační partnerka Hana ve spojitosti s koupí bytu:

„Jen teda bylo divné jakože vlastnit byt, naši si ten svůj taky odkoupili, ale to vědomí, že je něco vaše, že jste si to vybrali a máte za to nějakou zodpovědnost a taky to, že si to prostě můžete vybrat. Já jsem byla zvyklá,

¹² Jedná se o přesný přepis nahrávky. Zamýšleným slovem by mohlo slovo: dneškem.

no asi všichni jsme byli zvyklí, vybírat z toho, co bylo a toho nebylo nikdy dost. Například oblečení, maximálně pět nějakých kusů ve velikostech a mezi nima prostě ber a nebo nech být. Kolikrát jsem si na sebe koupila něco, co se mi úplně nelíbilo jen proto, že prostě nic dalšího nebylo. Takže moc si najednou vybrat z více možností bylo prostě zvláštní.“ (Hana)

Popis ohledně vývoje situace v oblasti soukromého podnikání nabízí například citace z rozhovoru s Ofélií:

„Hnedka po převratu to bylo dost divoký. Najednou byl podnikatel každý. Nikde žádné zákony, nikdo se podle ničeho neorientoval. Všechno se dělalo dost na koleně. Takže jsem to tak vzala a doplňovala, co bylo potřeba podle situace. Smutný pro mě zpětně je hlavně to, že podnikat začali hlavně ti, co si za komunistů nahrabali, takže hlavně veksláci.“ (Ofélie)

Vendula a Petra hovořily více o tom, jak reálně vypadala příprava nebo začátek jejich prvního podnikání.

„No jo, na to si pamatuju hodně dobře. Jak udělat podnikatelský plán jsem se učila z knížek v angličtině. Ty mi poslali příbuzní, co stihli utéct.“ (Vendula)

„Svoje podnikání jsem rozjela takovým inzerátkem v Annonci. Nevím, jestli to dneska pořád ještě vychází, ale objevilo se to tady nějak hned po revoluci. Takové noviny, kde bylo všechno podle rubrik. Vycházelo to myslím i třikrát týdně. Takže na to, jak jsme byli zvyklí, to bylo opravdu nadčasové medium.“ (Petra)

4.6. Vliv vývoje technologií

Ve svých vyprávěních se mé komunikační partnerky často vracely v minulosti k porovnávání technologií, které byly k dispozici v jejich mládí a připomínaly, že technologický pokrok měl výrazný vliv na jejich životy. Zvláště poukazovaly na nutnost dozdělávání se a případné rekvalifikace, která je způsobem, jak si zajistit

adekvátní místo na trhu práce. Tuto tendenci jsem výrazněji zaznamenala u žen, které se rozhodly mít děti v dřívějším věku. Ženy, které měly děti později, též popisovaly problémy související s technologickým pokrokem, ale výrazněji méně.

Mou hypotézou zde je, že v tomto rozdělení hraje výraznou roli období, které ženy strávily péčí o potomky a díky tomu i mimo trh práce. U první skupiny žen se doba strávená péčí o potomky pohybovala mezi 3 – 6 lety. Zároveň je třeba doplnit, že i po ukončení plné domácí péče o děti, bylo pro tyto komunikační partnerky nutné zajistit si takové zaměstnání, které umožňovalo péči následující. Často tedy padla volba na neodbornou práci či částečné úvazky.

Tuto situaci nejlépe vystihly Petra a Alex. Obě popisovaly seznamování s technologiemi jako něco, co pro ně bylo nepříjemné. Petra vztahovala problém s osvojením technologií hlavně ke svému věku a povolání¹³.

„Jako veškerá technika, to byl pro mě ze začátku problém. Ne že bych jako byla úplně blbá, jen mi to nějakou dobu trvalo a málokdo měl se mnou tu trpělivost. Nakonec jsem začala chodit na kurzy. Nejdřív Excel a účetnictví kvůli práci, a pak i nějaké to programování, ať nezůstávám pozadu, ale to už je jen tak pro zábavu.“ (Petra)

Alex naopak poukazovala na svá tři těhotenství a dobu strávenou péčí o potomky, kdy pro ni nutnost naučit se novým technologiím vznikla až později a souvisela s větším osamostatněním dětí a návratem do práce:

„Umět na počítači už pak byla nutnost. Přes to nejel vlak. S winama to docela šlo, ale když jsme pak v té práci přešli na Macbooky, tak to bylo horší. Vzpomínám si, že jsem první den ani nevěděla, jak otevřít mail. Takže to jsem se musela rychle doučit, protože kdyby se na to přišlo, tak by mě asi bývali vyhodili.“ (Alex)

Dopady technologického vývoje byly zmiňovány nejen v souvislosti s prací, často o nich bylo hovořeno v oblastech soukromé sféry. V rozhovoru s Hanou bylo

¹³ Petra byla mou nejstarší komunikační partnerkou. Narodila se v roce 1965. Vlastní své kadeřnictví, které založila po sametové revoluci. Tento obor má vystudovaný a byl její profesí i před rokem 1989.

například vyzdvihnuto, že jí technologie vstoupily do každodenního života. Jedním z důvodů byly služby a příjem informací. Druhým důvodem je touha udržovat kontakt se svými blízkými.

„Třeba telefony, to když začalo, tak to byl boom a dnes ho má každý – každý svůj a v kapse, já si pamatuju, když byl jeden ve čtvrti. Ted' mám v kapse i internetové bankovníctví. Je toho hodně, až mám občas pocit, že to všechno nestíhám. Asi dobrý příklad jsou třeba sociální sítě – třeba Facebook mám, protože holka i kluk nejsou jinak k zastižení, ale co bych dávala třeba na takový ten Instagram, to fakt nevím.“ (Hana)

5. Diskuze

V provedeném výzkumu jsem hovořila s deseti ženami. Prostřednictvím analýzy těchto rozhovorů jsem dospěla k identifikaci hlavních dopadů sociálních změn po sametové revoluci. Tyto dopady se týkají primárně oblastí partnerství a intimity. Dále pak trhu práce a rozvoje technologií.

V rozhovorech jsem identifikovala několik vyjádření, která poukazovala na možné faktory ovlivňující průběh sociálních změn. V návaznosti na Havlíka (1999) to byly v prvé řadě změny politického smýšlení, které byly vnímány jako samozřejmý vývoj a dále vedly ke změnám v ostatních oblastech, primárně pak v oblastech ekonomických vztahů, materiální kultury a životních drah jednotlivců. Faktor, který nebyl komunikačními partnerkami zmíněn, a to ani okrajově, souvisí s ekologií a celkovým vnímáním životního prostředí.

Pokud komunikační partnerky popisovaly samotnou sociální změnu po roce 1989, definovaly ji nejčastěji slovy: „nové, rychlé, převratné, nečekané, zlomové.“ Tato vyjádření byla často použita ve smyslu pozitivním i negativním. Například slovo „nové“ bylo použito ve smyslu pozitivním – jako nové možnosti, kterých mohly komunikační partnerky využít. Na druhé straně bylo spojováno i s pocitem neznalosti konkrétní situace či jevu a tím, že komunikační partnerky zcela nevěděly, jak se v situaci zachovat. Situace po roce 1989 tak byla v jejich vyprávění vykreslena v podobě odpovídající Šubrtově (2013) charakteristice diskontinuitní teorie sociální změny. V rozhovorech bylo možné zaznamenat jakýsi skok, přesun na vyšší úroveň a pocit celkového zlepšení i za cenu individuálního nepohodlí.

Společně s pocitem skoku a diskontinuity vůči předchozímu období byly v rozhovorech výrazněji zmiňovány i pocity spojené s proměnou všeho, co komunikační partnerky pokládaly za stále a charakteristické. Často tyto úseky uváděly slovy: „*Nic nebylo jako dřív.*“ Poukazovaly tak na změny přítomné vzhledem k proměně sociálního systému. Díky využití strukturního čtení bylo možné v rozhovorech zachytit úseky, kdy se komunikační partnerky k těmto změnám vztahovaly. Týkaly se především proměn neformálních institucí¹⁴, které

¹⁴ Příklady neformálních institucí, vzhledem k práci: jazyk, zvyky, hodnoty, normy dané společností.

již ze své povahy, a narozdíl od institucí formálních,¹⁵ nelze proměnit rychle a snadno. Téměř ideálním případem je v práci několikrát zmíněný rozvod. Ten byl sice právně možnou alternativou a východiskem, ale optikou společnosti na tento akt bylo nahlíženo s despektem a samotnému rozvodu i rozvedeným jedincům byly přisuzovány negativní atributy.

Během teoretické přípravy k této práci jsem pracovala s literaturou odborného i neoborného charakteru. Některé z dopadů jsem tedy očekávala, jiné pro mě však byly překvapením. Nikoli nezbytně svou existencí, ale spíše mírou trvání. Mezi tyto například patří zjištění, že rozhodnutí o své reprodukční strategii v roce 1989 má své dopady až do dnešních dní. V provedených rozhovorech lze najít návaznost na volbu dřívějšího mateřství, následnou péči o děti spojenou s nutností zastávat časově vhodné zaměstnání a dnešními možnostmi na trhu práce těchto žen. Tyto aspekty dávají komunikační partnerky do souvislosti hlavně s nižšími uživatelskými znalostmi nových technologií. Právě mateřství a následná péče o potomky je dle nich příčinou jejich nedostatečného vzdělání v této oblasti. Dalším důsledkem volby dřívějšího mateřství a s tím souvisejícího vývoje je například i odměna za práci. Pokud se zaměříme na ženy, které se dnes nachází ve věku mých komunikačních partnerek, sledujeme ženy ve věku 48 – 55 let. V průměrných číslech má muž v tomto věku průměrnou hrubou mzdu 37 858 Kč, stejně stará žena 29 908 Kč (Český statistický úřad, 2018). Údaje Českého statistického úřadu tak kopírují to, co komunikační partnerky sdělovaly během rozhovorů. Téma platové nerovnosti nebylo sice v rozhovorech zmiňováno přímo, ale často na něj bylo naraženo ve smyslu: Je to tak, protože mám kratší praxi, což je způsobeno péčí o potomky spojenou s nutností vykonávat práci, která tuto péči umožňovala. Je to tak, protože nezvládám nejlépe technologie, které jsou nyní k dispozici, což je opět důsledkem výše zmíněného. Celý tento cyklus tak přispívá k růstu jevu nazývaného jako feminizace chudoby.

Jistým překvapením pro mě během analýzy rozhovorů bylo naprosté vynechání témat týkajících se svobodné volby práce. Jednou z významných charakteristik doby před rokem 1989 byla povinná zaměstnanost obyvatelstva. Tématu zaměstnanosti se mé komunikační partnerky sice věnovaly, ale pouze v souvislosti se založením vlastního podnikání a dále při pocíťování bariér na trhu

¹⁵ Příklady formálních institucí, vzhledem k práci: právo, legislativa, zákonné normy.

práce. Tématu svobody se věnovaly též, ale žádná z mých komunikačních partnerek nespojila svobodu a zaměstnání dohromady.

Jako omezení svého výzkumu vnímám zaměření na pražské ženy. Ženy z regionů by možná identifikovaly i jiné dopady, než ženy z hlavního města. Jako další limit vnímám i zaměření čistě na Českou republiku. Posledním z limitů je zaměření na ženy. Pohledy mužů ze stejné generace na stejné období by též mohly být zdrojem nových a zajímavých informací.

6. Závěr

Tato práce prostřednictvím analýzy biografických vyprávění pojednávala o tom, jaké dopady sociálních změn byly komunikačními partnerkami reflektovány v období, které následovalo po sametové revoluci. Díky zvolené metodě se nejednalo o práci, která by si kladla za cíl získat obecně platné výsledky, ale spíše se zaměřovala na získání subjektivních a individuálních výpovědí.

Úvodní část práce byla věnována definici a charakteristice sociální změny. Zmíněny byly i různé způsoby jejího chápání. Pro následný kontext byla v rámci práce zpracována i část, která se věnuje vybraným aspektům polistopadové transformace. V následující části byla představena metodologie výzkumu a samotné výsledky práce.

Prostřednictvím analýzy rozhovorů byly definovány hlavní dopady. Tyto dopady se týkaly budoucích představ o životě komunikačních partnerek, sociálních norem, genderové socializace, partnerství a jeho vývoje po roce 1989, intimity a péče o tělo, změně ekonomického zřízení a technologickému pokroku.

Za hlavní přínos této práce považuji, že se zabývá nejen hlavními aspekty sociální změny po sametové revoluci, ale také tím, jak byly dopady této sociální změny vnímány komunikačními partnerkami. V mnohých případech tak vyjádření komunikačních partnerek umožňují doplnit obraz a získat celistvější vhled do různých dobových životních situací.

Případný navazující výzkum by mohl být věnován některému ze zjištěných dopadů a jeho dalším důsledkům. Prostor pro další bádání jistě nabízejí například témata vývoje mladých manželství nebo vliv dřívějšího materství na dnešní situaci žen na trhu práce.

Seznam tabulek

Tabulka č.1: Rozvodovost mezi lety 1989 – 2001 dle věku žen.....	13
Tabulka č.2: Řádkový přehled komunikačních partnerek.....	20
Tabulka č.3: Shrnutí reflektovaných dopadů a důsledků.....	31

Seznam literatury

- Ash, T. G. (1990). The revolution of the magic lantern. *The New York Review* [vid. 2020-05-07]. Dostupné z: www.nybooks.com/articles/1990/01/18/the-revolution-of-the-magic-lantern/.
- Bauerová, J., Bártová, E. (1987). *Proměny ženy v rodině, práce a ve veřejném životě*. Praha: Svoboda.
- Boudon, R. (1986). *Theories of social change : a critical appraisal*. Cambridge: Polity.
- Český statistický úřad (2016). *Demografická příručka - 2016*. [vid. 2020-01-28]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/demograficka-prirucka-2016>.
- Český statistický úřad (2016). *Česká republika od roku 1989 v číslech - 2016*. [vid. 2020-02-23]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-w0i9dxmghn>.
- Český statistický úřad (2018). *Struktura mezd zaměstnanců - 2018*. [vid. 2020-05-24]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/struktura-mezd-zamestnancu-2018>.
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (Eds.). (2018). *The SAGE handbook of qualitative research*. Los Angeles: SAGE.
- Dudová, R. (2007). *Otcovství po rozchodu rodičovského páru*. (Disertační práce). Univerzita Karlova v Praze. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/24741/>.
- Dudová, R., Hašková H. (2014). Metody zkoumání životních drah. In H. Hašková (Ed.). *Vlastní cestou? Životní dráhy v pozdně moderní společnosti* (s. 35-58). Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Dudová, R., Volejníčková R. (2014). „Proč ženy pečují? Gender a neformální péče o seniory.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 15 (1): 41–54. doi: <http://dx.doi.org/10.13060/12130028.2014.15.1.100>.
- Erel, U. (2007). Constructing Meaningful Lives: Biographical Methods in Research on Migrant Women. *Sociological Research Online*, 12(4), 35–48. doi: <https://doi.org/10.5153/sro.1573>.
- Erikson, E. (1993). *Childhood and society*. New York: W. W. Norton & Company.
- Giddens, A. (2013). *Sociologie*. Praha: Argo.
- Goodwin, R. (2008). *Changing Relations: Achieving Intimacy in a Time of Social Transition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Háková, L. (1966). Žena ve struktuře socialistické společnosti. In P. Machonin, et al., *Sociální struktura socialistické společnosti (sociologické problémy soudobé československé společnosti)* (s. 547-564). Praha: Svoboda.
- Hamplová, D. (2003). *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v České republice po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Havlík, R. (1999). *Úvod do sociologie*. Praha: Karolinum.
- Hendl, J. (2008). *Kvalitativní výzkum: Základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory*. California: SAGE.
- Jechová, K. (2009). Matky a děti, chtěné i nechtěné. Mateřství v reálném socialismu. In O. Tůma, T. Vilímek (Eds.): *Opozice a společnost po roce 1948 (s. 10-73)*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.
- Jechová, K. (2012). Osvobozování domácnosti. *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, 13 (1): 52-61.

- Kučera M., L. Fialová. (1996). *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Praha: Sociologický ústav.
- Kunštát, D. (2010). Pluralita paměti a komunistická minulost: Česká veřejnost a její reflexe roku 1989 a polistopadového vývoje. *Naše společnost*, 8 (1): 29-39.
- Lauer, R. (1991). *Perspectives on social change*. Boston: Allyn and Bacon.
- Mareš, P., Musil, L., & Rabušic, L. (1991). Sociální změna očima české veřejnosti. *Sociologický Časopis*, 27(6), 702-714.
- Marx, K. (1953). *Ke kritice politické ekonomie*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Merton, K., R. (2000). *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Možný, I. (1983). *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: Univerzita J.E. Purkyně.
- Parsons, T. (1991). *The social system*. London: Routledge.
- Rindfuss, R. R. (1991). The Young Adult Years: Diversity, Structural Change, and Fertility. *Demography*, 28(4), 493–512. doi: <https://doi.org/10.2307/2061419>.
- Rosenthal, G. (2004). Biographical research. In C. Seale, G. Gobo, J. F. Gubrium, & D. Silverman (Eds.), *Qualitative research practice* (s. 49-65). London: SAGE Publications Ltd. doi: <https://doi.org/10.4135/9781848608191>.
- Schütze, F. (1999). Narativní interview ve studiích interakčního pole. *Biograf* (20): 36. Dostupné z: <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=2003>.
- Šolcová, M. (1984). *Postavení ženy v socialistické společnosti*. Praha: Horizont.
- Šubrt, J. (2013). *Soudobá sociologie V.: Teorie sociální změny*. Praha: Karolinum.

Šubrt, J., & Pfeiferová Š. (Eds.). (2013). Sociální změna. Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze. Dostupné z: <https://fhs.cuni.cz/FHS-543-version1-socialnizmenafinal.pdf>.

Vizina, P. (tazatel), & Wagnerová, A. (dotazovaný). (2020, 25. března). Jsem žena, takže Němci ode mě nic nečekali, říká Wagnerová. *Podcast Petra Viziny*. Dostupné z: <https://magazin.aktualne.cz/podcast-petra-viziny-alena-wagnerova/r~73b843826e1311eab408ac1f6b220ee8/>.

Wallerstein, I. 2005. *Úpadek americké moci - USA v chaotickém světě*. Praha: SLON.

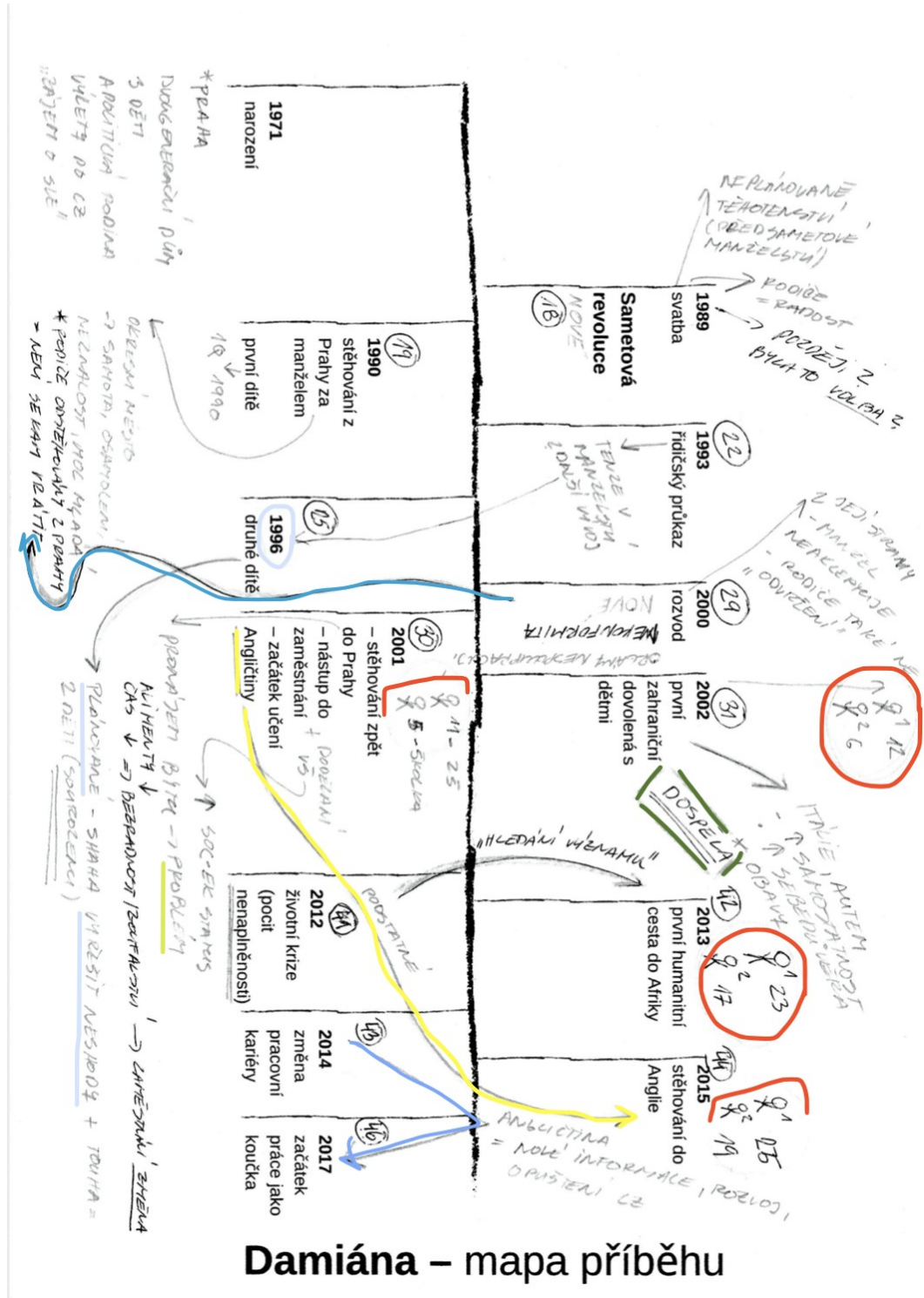
Wagnerová, A. (2017). *Žena za socialismu: Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Praha: Slon.

Wendt, D. E. (2011). Social Decline and Consumption. *Marketing ZFP*, 33(2), 133–146. <https://doi.org/10.15358/0344-1369-2011-2-133>.

Ziółkowski, M., (1990). Individuální adaptace na změny systému: Krize „reálného socialismu“ v Polsku. *Sociologický Časopis / Czech Sociological Review*, 26(6), 482-495.

Příloha č. 1.

Příloženou přílohou je mapa příběhu jedné z komunikačních partnerek. V rámci práce vystupuje pod anonymizovaným jménem Damiána.

Damiána – mapa příběhu